

Yayına Geliş Tarihi: 01.03.2025

Yayına Kabul Tarihi: 29.09.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Ayaz Avan, Esengül, "Karabağ Meselesi ve Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Etkisi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 78 (2025): 57-95

Araştırma Makalesi

KARABAĞ MESELESİ VE TÜRKİYE- ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

(THE KARABAKH ISSUE AND ITS IMPACT ON
TÜRKİYE-ARMENIA RELATIONS)

Esengül AYAZ AVAN*

Öz: Bu çalışmanın amacı, Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışmaların başladığı 1990'lı yılların başından İkinci Karabağ Savaşı'na kadar geçen süreçte, Karabağ meselesinin Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerindeki etkisini tartışmak ve İkinci Karabağ Savaşı sonrası dönemde ise ikili ilişkilerde yaşanan değişim ve dönüşümü ortaya koymaktır. Çalışmanın temel tezi; Karabağ meselesi, on yıllar boyunca Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik, siyasi ve ekonomik ilişkiler kurulmasını engelleyen önemli bir mesele olmuştur. Ermenistan'ın Karabağ'daki işgalini sonlandıran İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış ve normalleşme yönünde önemli adımlar atılmıştır. Ancak, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde sınırın açılması ve diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesi gibi tam bir normalleşme sağlanması, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin de normalleşmesi ve kalıcı bir barış antlaşmasının imzalanması ile yakından ilintilidir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Karabağ Meselesi, İkinci Karabağ Savaşı

* ORCID: 0000-0002-0820-7650

Dr. Öğr. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler. e.ayaz@hacettepe.edu.tr

Abstract: *The aim of this study is to discuss the impact of the Karabakh issue on Türkiye-Armenia relations from the early 1990s, when the conflicts between Azerbaijan and Armenia began, until the Second Karabakh War, and to reveal the changes and transformations in bilateral relations after the Second Karabakh War. The main thesis of the study is that the Karabakh issue has been an important factor preventing the establishment of diplomatic, political and economic relations between Türkiye and Armenia for decades. After the Second Karabakh War, which ended Armenia's occupation of Karabakh, a new era began in Türkiye-Armenia relations, and important steps were taken towards normalization. However, full normalization between Türkiye and Armenia -such as opening the border and reestablishing diplomatic relations- is closely related to the normalization of Azerbaijan-Armenia relations and the signing of a permanent peace agreement.*

Keywords: *Türkiye, Armenia, Azerbaijan, Karabakh Issue, Second Karabakh War*

Giriş

Türkiye, 21 Eylül 1991’de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan Cumhuriyeti’ni Aralık 1991’de tanımıştır. 1990 yılında Ermenistan’ın bağımsızlığını kazanacağı belli olunca, Türkiye bir durum değerlendirmesi yapmış ve Ermenistan ile iyi ilişkiler kurmak yönünde bir politika benimsemiştir.¹ Ancak Türkiye’nin barışçıl tavrı, Ermenistan tarafında benzer bir karşılık bulmamıştır. Bunun en önemli kanıtı, Ermenistan’ın bağımsızlığından yaklaşık bir yıl önce 23 Ağustos 1990 tarihinde yayınlanan Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi’nin 11. maddesinde yer alan “Ermenistan Cumhuriyeti, 1915 yılında Osmanlı Türkiyesi’nde ve Batı Ermenistan’da yapılan soykırımın uluslararası alanda tanınmasını destekleyecektir.”² ifadesi olmuştur. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yaşanacak sorunların habercisi niteliğinde olan bu beyanla, Ermenistan; bağımsızlığını elde ettikten sonra 1915’e ilişkin iddialarından vazgeçmeyeceğini ve Türkiye’ye ait Doğu Anadolu’daki toprakları “Batı Ermenistan” olarak adlandırarak Türkiye topraklarında hak iddiasında olduğunu açıkça göstermiştir.³ Ayrıca, 1995’te kabul edilen Ermenistan Anayasası’nın giriş bölümünde Bağımsızlık Bildirgesi’nin kabul edildiğinin vurgulanması, bu iddiaların Ermeni Anayasasının ayrılmaz bir parçası haline gelmesine ve taraflar arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir engel teşkil etmesine sebep olmuştur.⁴

Tüm bunlara rağmen, Ermenistan’ın bağımsızlığını bir tehdit olarak görmeyen ve yakın ilişkiler kurmak isteyen Türkiye, bu doğrultuda pek çok olumlu adım atmıştır. Örneğin Karadeniz’e kıyısı olmamasına rağmen Ermenistan’ın Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü’nün kurucu üyeleri arasında yer almasını desteklemiş ve ekonomik zorluklar yaşayan Ermenistan’a buğday yardımında bulunmuştur.⁵ Aslında, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel, Ermenistan’ın bağımsızlığını tanıdıktan hemen sonra, 24 Aralık 1991 tarihinde Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan’a bir mektup

1 Ömer Engin Lütem, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu,” Ermeni Araştırmaları, no. 50 (Haziran 2015): 235.

2 “Declaration on Independence of Armenia (1990),” CIS.LEGISLATION, erişim 24.10.2024, <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2902>.

3 Pınar Özden Cankara ve Okan Çerez, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerini Negatif Yönde Etkileyen Faktörler: Dağlık Karabağ Örneği,” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, no. 77 (2021): 363.

4 “Armenia’s Constitution of 1995 with Amendments through 2015,” Constitute Project, erişim 24.10.2024, https://www.constituteproject.org/constitution/Armenia_2015.

5 “Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri,” Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, erişim 22.10.2024, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.

göndermiş ve mektubunda ülkesi adına Ermenistan'dan beklentilerini açıkça belirtmiştir. Türkiye, Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıırken; ülkenin, Türkiye ve diğer bölge ülkeleri ile olan ilişkilerinde uluslararası hukukun temel ilkelerine ve toprak bütünlüğüne saygı ve sınırların değişmezliği ilkesine bağlı kalacağı ve iyi komşuluk ilişkileri geliştireceği beklentisinde olduklarını vurgulamıştır.⁶ Ancak mektupta belirtilen “toprak bütünlüğüne saygı ve sınırların değişmezliği ilkesine bağlı kalmak” Erivan tarafından yerine getirilmediği için, bugüne kadar Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler kurulamamıştır. Ermenistan, Türkiye ile sınırını belirleyen ve 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması'nın ve bu antlaşmayı teyit eden ve Ermenistan'ın da imzasının bulunduğu 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nın yürürlükte olduğunu söylemekten imtina etmiştir.⁷ Ayrıca, mektupta Ermenistan'ın diğer komşuları ile olan ilişkilerinde de toprak bütünlüğüne saygı ve sınırların değişmezliği ilkesine vurgu yapılmıştır ancak Ermenistan, hukuken Azerbaycan toprağı olan Karabağ'ı ve bu bölgeyi çevreleyen yedi rayonu işgal etmiştir. Böylece Ermenistan söylemleriyle Türkiye'nin; fiili uygulamalarıyla ise Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı göstermemiş ve sınırların değişmezliği ilkesini de ihlal etmiştir.⁸

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması ve Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan gibi ülkelerin bağımsızlıklarını kazanması, Türkiye tarafından bölge için bir fırsat olarak görülmüştür.⁹ Bu bağlamda, Türkiye, Güney Kafkasya'daki bu üç ülkede konsolosluklar açarak diplomatik ilişkiler kurma kararı almıştır. Ancak Ermenistan'ın Karabağ meselesine ilişkin tutumu ve Türkiye'nin tarihi, kültürel ve etnik bağlara sahip olduğu Azerbaycan'ın topraklarının işgali, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin tesis edilmesini ve Ermenistan'da diplomatik temsilcilikler açılmasını engellemiş;¹⁰ ayrıca Ermenistan ile olan kara sınırını kapatma kararı almasına yol açmıştır.¹¹ Karabağ meselesine bağlı olarak iki ülke arasında diplomatik temasların

6 Lütem, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri,” 236.

7 Lütem, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri,” 237.

8 Lütem, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri,” 237.

9 Melek Kaymaz Mert, “Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90'lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme,” Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, 13, no. 1 (Temmuz 2021): 69.

10 Mustafa Aydın, “1990-2001 Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler”, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar içinde, ed. Baskın Oran, Cilt: 2, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 379.

11 Yıldız Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri,” Journal of Balkan and Black Sea Studies, no. 8 (June 2022): 142.

kurulamaması ve kara sınırının kapalı kalması, İkinci Karabağ Savaşı'na kadar Türkiye-Ermenistan ilişkilerini belirleyen başlıca faktörlerden biri olmuştur. Azerbaycan, İkinci Karabağ Savaşı ve devamındaki mutabakat sayesinde Ermeni işgali altındaki topraklarını geri almış; bu durum, 1990'ların başlarından itibaren Türkiye ile Ermenistan arasında etkili olan temel meselenin de ortadan kalkmasına olanak sağlamıştır. Türkiye ve Ermenistan arasında iş birliğinin önünün açılmasıyla, iki ülke arasında bugün hâlâ devam eden normalleşme süreci ve diplomasi trafiği başlamıştır.

Görüldüğü gibi, Türkiye doğrudan Karabağ meselesinin bir tarafı değildir; ancak bu konu, on yıllar boyunca Türkiye-Ermenistan ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı; Karabağ meselesinin, ortaya çıkışından İkinci Karabağ Savaşı'na kadar geçen dönemde, Türkiye ile Ermenistan arasında yaşanan gelişmeler üzerindeki etkisini tartışmak ve İkinci Karabağ Savaşı sonrasında, 2024 yılı sonuna dek iki ülke arasındaki karşılıklı tutumlarda meydana gelen değişim ve dönüşümü ortaya koymaktır. Çalışma, Karabağ meselesi çerçevesinde Türkiye-Ermenistan ilişkilerini bütüncül bir şekilde ele alarak hem savaş hem barış dönemlerini; özellikle de son dönemdeki normalleşme girişimlerini kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir. 2020 sonrası gelişmeler, özellikle 2021'den itibaren başlayan normalleşme süreci, literatürde henüz yeterince analiz edilmemiştir. Çalışmada hem bu sürecin dinamiklerine hem de Karabağ meselesinin bu süreci nasıl etkilediğine dair yapılan değerlendirmeler, güncel veri ile desteklenmiş olup, alana katkı sunmayı hedeflemektedir.

Bu amaçla, çalışmanın birinci bölümünde Karabağ meselesinin ortaya çıkışı ve Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali anlatılacaktır. İkinci bölümde ise, 1990'ların başlarında alevlenen Karabağ meselesinin, 2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı'na kadar uzanan zaman diliminde Türkiye-Ermenistan ilişkilerine olan etkisi; 1990-1999, 2000-2010 ve 2011-2020 yıllarını kapsayan üç ayrı dönem halinde ele alınacaktır. İkinci Karabağ Savaşı ile bölgede oluşan yeni düzen sonrasında, Türkiye ve Ermenistan arasındaki değişim ise üçüncü bölümde tartışılacaktır.

Ermenistan'ın Karabağ İşgali

Karabağ, 1922 yılında SSCB'ye katılan Azerbaycan ve Ermenistan arasında hep önemli ve sorunlu bir konu olmuştur. 1923 yılında Azerbaycan

Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bir bölge hâline gelmiştir; ancak Rusya'nın bölgeye dair bu kararı, Ermeniler tarafından hiçbir zaman kabul görmemiştir.¹² Birlik çatısı altında konunun üstü on yıllar boyunca kapatılmış; ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmaya başladığı 1980'lerde, Karabağ'da yaşayan Ermenilerin bölgeyi Ermenistan ile birleştirme istekleri ve Azerbaycan'ın bu fikre karşı çıkması sonucu Karabağ meselesi yeniden su yüzüne çıkmıştır. Ruslar tarafından kontrol altına alınan bu anlaşmazlık, Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ise taraflar arasında bir egemenlik mücadelesi haline gelmiştir.¹³ 1992 yılının başlarında Rus birliklerinin bölgeden çekilmesinin ardından, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki çatışmalar şiddetlenmiş;¹⁴ Ermenilerin günden güne işgal alanını genişletmesi sonucu Karabağ bir çatışma bölgesi haline gelirken Azerbaycan Türkleri de bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁵ Ermeniler, 1991'de Hankendi'yi işgal etmiş; Şubat 1992'de Karabağ'daki çatışmalar Akdam, Şuşa ve Laçın'e ve Azerbaycan-Ermenistan sınırına yayılmış, Ermeniler tarafından bölgedeki Azerbaycan Türklerine karşı etnik temizlik başlatılmıştır.¹⁶ Ermenilerin 25-26 Şubat 1992 tarihinde Hocalı'da kadın, çocuk, yaşlı gözetmeksizin sivil halkı katletmesi, taraflar arasında tamiri zor bir kırılmanın başlangıcı olmuştur.

1992 yılında Karabağ'ın büyük bir bölümünü ele geçiren Ermenistan, bununla yetinmemiş ve Ermenistan toprakları ile Karabağ'ı birleştiren Laçın Koridoru'nu da açmıştır.¹⁷ Nisan 1993'te Azerbaycan'a saldıran Ermenistan, bu sefer de Kelbecer bölgesini ele geçirmiş; Laçın Koridoru'ndan sonra ikinci bir koridor açmış ve Azerbaycan topraklarının yaklaşık onda birlik bir kısmını işgal etmiştir.¹⁸ 1993 yılı boyunca, Azerbaycan açısından durum daha da kötüye gitmiş; Karabağ'ın tamamını ele geçiren Ermeniler, daha da ileriye giderek

12 "Dağlık Karabağ neden önemli, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun ne zaman ve nasıl başladı?," BBC News Türkçe, erişim 23 Eylül 2024, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54330024>

13 Mustafa Gökçe, "Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme," *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, no.7 (2011): 1143.

14 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, (Filiz Kitabevi, 2000), 827-828.

15 Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri*, Çev. Yelda Türedi (İnkılap Yayınları, 2005), 179.

16 Zbigniew, *Büyük Satranç Tahtası*, 179.

17 Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001*, Cilt: 2. (İletişim Yayınları, 2005), 401.

18 Uçarol, *Siyasi Tarih*, 828.

Karabağ’a yakın Azerbaycan topraklarının da bir kısmını ele geçirmişlerdir.¹⁹ 1993 yılında Ağdam’ın işgalini Cebayıl, Fuzuli, Gubadlı ve Zengilan illerinin işgali izlemiştir.²⁰ Böylece, Karabağ bölgesi de dâhil olmak üzere tüm Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20’sine ve Ermenistan topraklarının neredeyse %50’sine tekabül eden Azerbaycan toprağı, Ermenistan ve onun desteklediğı ayrılıkçı Ermeni birlikleri tarafından işgal edilmiştir.²¹ Bunun sonucu olarak yaklaşık bir milyon kişi de doğduğu toprakları terk etmek zorunda kalmıştır.²²

Tarafların Karabağ’a bakış açıları ve konuya ilişkin savları büyük ölçüde farklılık göstermiş, bu da meselenin barışçıl yollarla çözüme kavuşmasını engellemiştir. Azerbaycan, Karabağ’da saldırgan tarafın Ermenistan olduğunu ve Ermeni işgalinin hukuka aykırılığını vurgularken; Ermenistan ise işgal ettiği bölgede Ermeni nüfusunun fazla olması sebebiyle bölgenin Ermeni yurdu olduğunu iddia etmiştir.²³ 30.000 kişinin hayatını kaybettiğı savaşın ardından²⁴ taraflar 4-5 Mayıs 1994’te Bişkek’te bir araya gelmiş ve Bişkek Protokolü olarak bilinen ateşkes mutabakatını imzalamışlardır. İmzalanan protokol ile 12 Mayıs 1994 itibarıyla tarafların ateşkes ilan etmesi, “alıkonulmuş bölgeler”den²⁵ kuvvetlerin çekilmesi ve mültecilerin dönmesini mümkün kılacak bağlayıcı bir antlaşmanın imzalanması yönünde bir mutabakata varılmıştır. Her ne kadar Protokol, ilerde Azerbaycan ve Ermenistan arasında kapsamlı bir barış antlaşması yapılmasını öngörse de bölgede silah sesleri tam olarak susmamış ve söz konusu antlaşma imzalanamamıştır.²⁶

19 Gürkan Zengin, *Hoca -Türk Dış Politikasında “Davutoğlu Etkisi*, (İnkılap Kitabevi, 2010), 387.

20 Ruslan Rehimov, “26 yıldır kâğıt üzerinde kalan mutabakat: Bişkek Protokolü,” *Anadolu Ajansı*, 12 Mayıs 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/26-yildir-kagit-uzerinde-kalan-mutabakat-biskek-protokolu/1837950>

21 Fatih Erarslan ve Fatma Nur Özdemir, “Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 129, no. 255 (Aralık 2021).

22 Rehimov, “26 yıldır kâğıt üzerinde.”

23 Ömer Göksel İşyar, “Azeri-Ermeni Çatışması, Barış Arayışları ve Çözumsuzlük”, *Orta Asya ve Kafkasya içinde*, ed. Tayyar Arı, (Bursa: MKM Yayıncılık, 2010), 193-195.

24 “Dağlık Karabağ neden önemli.”

25 Azerbaycan tarafının isteğı ve ısrarı üzerine, protokolde geçen “alıkonulmuş” kelimesi “işgal edilmiş” kelimesiyle değiştirilmiştir.

26 Rehimov, “26 yıldır kâğıt üzerinde.”

Karabağ Meselesinin Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Etkisi

1. 1990-1999 Dönemi

Türkiye, 1990'ların başlarında yaptığı resmî açıklamalarda, Karabağ meselesinin çözümü için her iki tarafa da destek vereceğini belirtmiştir. Dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, 22 Şubat 1992'de yaptığı açıklamada, Türkiye'nin isteğinin Karabağ meselesinin barışçıl yollarla çözülmesi olduğunu dile getirmiştir.²⁷ Aslında Türkiye, bir taraftan Ermenistan'ı dışlamamaya; diğer taraftan ise bu tavrının Azerbaycan'ın tepkisini çekmemesine özen göstermiş ve bir denge politikası izlemiştir. Türkiye'nin bu tutumu Ermenistan'da karşılık bulmuş; Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesinin taraflar için önemine dikkat çekmiş ve Ankara'nın Erivan ile temaslarını Karabağ meselesi üzerinden şekillendirmemesini istemiştir. Hatta Ter-Petrosyan "Türkiye ile çıkarlarımız karşılıklıdır... Karabağ'da Türkiye arabulucu olsun." çağrısında bile bulunmuştur.²⁸ Ancak Ermenistan'ın Karabağ'daki işgallerinin yoğunlaşması ve 25-26 Şubat 1992 tarihinde gerçekleştirdiği Hocalı katliamında kadın, çocuk ve yaşlılara karşı insanlık dışı eylemleri sonrası, 13 Mart 1992'de Dışişleri Bakanı Çetin, İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) Dönem Başkanı sıfatıyla taraflara çatışmanın sona erdirilmesi ve barış görüşmelerine başlanması çağrısında bulunmuştur.²⁹ Türkiye, üyesi olduğu uluslararası kuruluşlar aracılığıyla Karabağ'da Azerbaycan'ın durumuna dikkat çekip destek vermeye çalışırken, bir yandan da Süleyman Demirel hükümeti Ermenistan ile ılımlı ilişkilerini sürdürmeye çalışmıştır. O dönemki Türk hükümetinin Azerbaycan ve Ermenistan ile kurduğu dengeli yaklaşımın en somut örneği, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından başlatılan ve Azerbaycan ve Ermenistan'ın da dâhil olduğu bazı eski Sovyet Bloğu ülkelerine insani yardım ulaştırmayı amaçlayan "Provide Hope" operasyonu sırasında görülmüştür. Türkiye, bu yardımların Türkiye toprakları üzerinden ulaştırılmasına izin vermiş ve Kızılay aracılığıyla kendisi de yardım göndermiştir.³⁰

27 T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi*, (T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 1994), 212.

28 Elşad Eyvazlı, "Türk Basınında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği," *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, no. 1 (Ağustos 2017): 61.

29 T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi*, 236.

30 T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi*, 194.

Türk hükümeti, bu gelişmeler yaşanırken Ermenistan'ın saldırgan tavrını bırakmasının Türkiye ve Ermenistan ilişkilerini üst seviyeye taşıyacağı yönünde değerlendirmelerde bulunmuş;³¹ ancak Ermeni işgallerinin sürmesi ve son olarak Kelbecer'in işgal edilmesi, 3 Nisan 1993 tarihinde iki ülke kara sınırının Türkiye tarafından kapatılması sonucunu doğurmuştur. İki ülke diplomatları arasında oldukça yoğun olan temaslar, Türkiye-Ermenistan sınırının kapanmasının ardından ciddi derecede azalmıştır. Buna karşılık Türkiye, Karabağ meselesinin çözümü için 1992 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı bünyesinde ve ABD, Fransa ve Rusya eş başkanlığında kurulmuş olan Minsk Grubu içinde faal olmaya devam etmiştir. Ancak Minsk Grubu'nun 1997 yılında, daha etkin olacağı inancıyla çalışmalarını eş başkanlar aracılığıyla sürdürme kararı alması, Türkiye de dâhil sekiz Minsk Grubu üye ülkesini³² pratikte işlevsiz hâle getirmiştir. Grup eş başkanları, devamlı toplantılar yapmalarına rağmen uzun yıllar devam eden Karabağ meselesinin çözümünde bir ilerleme kaydedememişlerdir.³³

Görüldüğü üzere, Ermenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Türkiye ile Ermenistan arasında yeni bir dönemin başlaması mümkün görünürken, Ermenistan'ın sözde soykırım iddiaları ve Türkiye'den toprak talepleri, Karabağ işgali ile bir araya gelmiş ve taraflar arasında yakın ilişkiler geliştirilmesini engellemiştir. Aslında, Karabağ meselesinin başlangıcında Ermenistan'a karşı yapıcı bir tavır sergileyen ve Azerbaycan ile Ermenistan arasında dengeli bir politika izlemeye çalışan Türkiye'nin, 1993 yılında Ermeni işgallerinin yoğunlaşması ve sivillerin hedef alınmasıyla birlikte bu denge politikasını ve Ermenistan ile ilişkilerini sürdürmesi imkânsız hâle gelmiştir. Böylece, Karabağ meselesi Türkiye ve Ermenistan arasındaki diplomatik, siyasi ve ekonomik temasları doğrudan etkileyen bir konu hâline gelmiştir.

2- 2000-2010 Dönemi

1990'lardan 2000'lere geçildiğinde de Karabağ, Türkiye ve Ermenistan arasındaki en önemli konulardan biri olmaya devam etmiştir. Ermenistan'ın 1920 Sevr Antlaşması ile Ermenilere vaat edildiğine inandıkları ve "Batı

31 T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi*, 106,129.

32 Belarus, Almanya, İtalya, Portekiz, Hollanda, İsveç, Finlandiya ve Türkiye.

33 Lüttem, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri," 239.

Ermenistan” olarak adlandırdıkları Türkiye’nin Doğu Anadolu bölgesinden toprak taleplerinde bulunmaları³⁴ ve Karabağ işgalini sürdürmeleri, toprak bütünlüğüne saygı ve sınırların değişmezliği ilkesini benimsemediklerini göstermiş ve bu nedenle 1990’larda başlayan Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurulamaması durumu 2000’lerde de devam etmiştir. Ayrıca, 1993 yılında Ermenistan’ın Azerbaycan toprağı Kelbecer’i işgalinin ardından kapatılan Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı statüsü de devam etmiştir.³⁵

2002 ve 2003 yıllarında Dışişleri Bakanları ve Devlet Başkanları düzeyinde gerçekleştirilen temaslarda, Karabağ meselesi ve bunun bir sonucu olarak kapalı olan Türkiye-Ermenistan kara sınırının açılması konuları ele alınmıştır. 2002 ve 2003 yıllarında gerçekleştirilen bu temalar, daha sonra 2009 yılında taraflar arasında imzalanan protokollerin de temelini oluşturmuştur.³⁶

2008 yılı Temmuz ayında, Türkiye ve Ermenistan arasında futbol diplomasisi olarak adlandırılan ve iki ülkeyi yakınlaştırmayı hedefleyen girişim başlamıştır. futbol diplomasisi, iki ülkenin diplomatları tarafından 2008 yılı Mayıs ve Temmuz aylarında gerçekleştirilen görüşmelerin sonuçlarından biri olarak görülebilir.³⁷ İlk olarak, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, Türk mevkidaşı Abdullah Gül’ü futbol maçını birlikte izlemek için davet etmiş ve iki ülke arasında diplomatik ilişki olmamasına rağmen Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, maç izlemek için 6 Eylül 2008’de Erivan’a gitmiştir. Türk bir devlet başkanı tarafından Erivan’a gerçekleştirilen ilk ziyaret olması sebebiyle, Türkiye ve Ermenistan arasında bir dönüm noktası sayılabilecek bu ziyarette³⁸ sınırın açılması ve taraflar arasında diplomatik temaların yeniden kurulması gibi konular gündeme gelmiş ve buluşma, iki

34 İlhan Uzel, “1919-1923 Sevres Barış Antlaşması”, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar içinde, ed. Baskın Oran, Cilt: 1, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 133-134.

35 Mustafa Serdar Palabıyık, “2000 Sonrası Türkiye Ermenistan İlişkileri,” erişim 4 Ekim 2024, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/2000-sonrasi-turkiye-ermenistan-iliskileri/>

36 Palabıyık, “2000 Sonrası Türkiye Ermenistan İlişkileri.”

37 Şenol Kantarcı, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Önce “Peynir Diplomasisi” sonra “Futbol Diplomasisi”,” *Turkish Forum*, 28 Temmuz 2008, <https://www.turkishnews.com/tr/content/2008/07/28/turkiye-ermenistan-iliskileri-once-%E2%80%9Cpeynir-diplomasisi%E2%80%9D-sonra-%E2%80%9Cfutbol-diplomasisi%E2%80%9D/>

38 Ece Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri: Son 30 yılda neler yaşandı?” *BBC News Türkçe*, 27 Aralık 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59802160>.

ülke arasındaki ilişkilerin canlandırılması için önemli bir adım olmuştur.³⁹ Bu ziyaretin ardından, Türkiye tarafından Türk hava sahası Ermenistan uçaklarına açılmış ve iki ülke dışişleri bakanları ve diplomatları arasındaki görüşmeler yoğunlaşmıştır.⁴⁰

Ermenistan ile yaşanan yakınlaşmanın Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini bozmasından endişe eden Türk hükümeti, Azerbaycan-Ermenistan-Türkiye üçlü görüşmelerini gerçekleştirmek için çaba harcamış ve bunun sonucu olarak Eylül 2008’de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu toplantıları esnasında taraflar bir araya gelmiştir.⁴¹ Ancak Amerikan, Türk ve Ermeni basınında Türkiye-Ermenistan sınırının hızlı bir şekilde açılacağı ve taraflar arasında diplomatik ilişkilerin kurulacağı yönünde çıkan haberler, Azerbaycan’ın Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasından duyduğu rahatsızlığı da su yüzüne çıkarmıştır.⁴² Futbol diplomasisi ile görünür hâle gelen durum Bakü’de rahatsızlık yaratmış ve Türkiye ile Azerbaycan arasında gerilime sebep olmuştur.⁴³ Bunun ilk örneği, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Ermenistan ziyaretinden sonra Bakü’ye giderek Türkiye-Ermenistan görüşmeleri hakkında Azerbaycan tarafını bilgilendirmesine rağmen, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in Ankara-Erivan yakınlaşmasına tepki olarak 6-7 Nisan 2009 tarihlerinde İstanbul’da gerçekleştirilen Medeniyetler İttifakı toplantısına katılmamasıyla görülmüştür. Toplantının hemen ardından, 9 Nisan 2009 tarihinde de Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını kabul etmeyecekleri yönünde bir açıklamada bulunmuştur.⁴⁴ 22 Nisan 2009 tarihinde ise Türkiye, Ermenistan ve İsviçre Dışişleri Bakanlıkları tarafından kapsamlı bir çerçeve üzerinde anlaşıldığı ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için bir yol haritasının belirlendiği yönünde ortak bir açıklama yapılmıştır. Bu gelişme karşısında da Azerbaycan basını “Türkiye Karabağ’ı satıyor.” manşetleriyle, Azerbaycan hükümeti ise Türkiye’ye sattıkları doğal gaz fiyatını artırma girişiminde bulunarak Türkiye’ye tepkilerini göstermişlerdir.⁴⁵ Azerbaycan’dan gelen tepkilerin asıl

39 Özden Cankara ve Çerez, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, 370.

40 Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri.”

41 Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri.”

42 Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri.”

43 Yelda Demirağ, “2015’e Bir Kala Türkiye-Ermenistan İlişkileri”. *Ermeni Araştırmaları*, no. 47 (Mayıs 2014): 74.

44 Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri.”

45 Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri.”

sebebi, Türkiye-Ermenistan sınırının açılması durumunda Erivan'ın Karabağ konusunda daha uzlaşmaz bir tavır takınacağına dair duydukları endişe olmuştur.⁴⁶

Bakü'den gelen tepki sonrası Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ve Cumhurbaşkanı Abdullah Gül yaptıkları konuşmalarda Karabağ'ın Ermenistan işgali altında oluşuna dikkat çekmiş ve Erivan'a Karabağ işgalini sonlandırması yönünde çağrıda bulunmuşlardır.⁴⁷ Ancak bir taraftan da Türkiye ve Ermenistan arasındaki görüşmeler devam etmiştir.⁴⁸ Zaten Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in, 13 Temmuz 2009'da Ankara'da gerçekleştirilen Nabucco Projesi'nin imza törenine katılmaması, Azerbaycan tarafının bu konuya dair şüphelerinin ortadan kalkmadığını açıkça göstermiştir.⁴⁹

10 Ekim 2009 tarihinde, iki ülkenin Dışişleri Bakanları Ahmet Davutoğlu ve Edvard Nalbandyan, İsviçre'nin arabuluculuğunda Zürih'te bir araya gelmişler ve futbol diplomasisi kapsamında gerçekleştirilen üst düzey ziyaretlerde tartışılmaya başlanan hassas konuları, "Diplomatik İlişkilerin Tesisi" ve "İkili İlişkilerin Geliştirilmesi" başlıklı iki protokolü imzalayarak sonuçlandırmışlardır. Taraflar için bir yol haritası niteliğinde⁵⁰ ve oldukça kapsamlı olan protokollerden ilki, iki ülke arasındaki sınırların tanınması, ilişkilerde eşitlik sağlanması ve güven duygusu yaratılması, üçüncü ülkelerin iç işlerine karışılmaması ve iyi komşuluk ilişkilerine zarar verebilecek politikalarından kaçınma gibi konuları kapsarken; ikinci protokol ise, protokollerin yürürlüğe girmesinden sonra iki ay içinde sınırların açılmasını öngörmüştür.⁵¹ Türkiye, protokollerin Ermenistan ile ilişkilerini düzeltmenin yanı sıra Karabağ meselesinin çözümüne ve bu sayede Kafkaslar'da barış ve istikrarın yeniden sağlanmasına katkıda bulunacağını öngörmüştür.⁵² Ancak Türkiye-Ermenistan ilişkilerini normalleştirmeyi ve yakınlaştırmayı

46 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 75.

47 Göksedef, "Türkiye-Ermenistan ilişkileri."

48 Göksedef, "Türkiye-Ermenistan ilişkileri."

49 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 75.

50 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 74.

51 "Türkiye ile Ermenistan Arasında 10 Ekim 2009 Tarihinde Zürih'te İmzalanan Protokoller," Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, erişim 12.09.2024, <https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>.

52 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 74.

amaçlayan protokollerde ve protokollerin imzalandığı gün taraflarca yapılan konuşmalarda, Ermenistan'ın işgali altındaki Azerbaycan topraklarından çekilmesine ve Karabağ meselesine bir atıf yapılmamıştır.⁵³

Türkiye ve Ermenistan tarafından protokollerin imzalanmasından yalnızca dört gün sonra, 14 Ekim 2009 tarihinde, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan Türkiye'ye gelmiştir. 2010 Dünya Kupası elemeleri kapsamında, Türkiye ve Ermenistan arasında Bursa'da oynanan rövanş maçını izlemek için gelen Serj Sarkisyan'ın Türkiye'ye gelen ilk Ermenistan Cumhurbaşkanı olması, bu ziyaretin iki ülke açısından önemini göstermektedir. Ancak Karabağ'da Ermeni işgali sürerken, Türkiye ve Ermenistan arasında imzalanan protokollerle diplomatik ilişkileri normalleştirme girişimleri Azerbaycan'ı rahatsız etmeye ve Türkiye ile Azerbaycan arasında sorun olmaya devam etmiştir.⁵⁴ Özellikle Bursa'da oynanan maç sırasında, stadyumdaki Azerbaycan bayraklarının toplatılmasına Azerbaycan tarafı tepki göstermiş ve rahatsızlıklarını, 1918 yılında kendilerini Bolşevik-Ermeni çetelerinden kurtaran Kafkas İslam Ordusu şehitlerinin anısına dikilen Türk bayraklarını indirerek göstermişlerdir.⁵⁵

Futbol diplomasisiyle görünür hâle gelen Türkiye-Ermenistan yakınlaşması, Zürih'te imzalanan protokoller ile adeta ete kemiğe bürünmüştür. Ancak bu durum, Türkiye ve Ermenistan'daki tüm kesimler tarafından desteklenmemiş; Türkiye'de CHP ve MHP gibi muhalefet partileri, meclise geldiğinde protokolleri onaylamayacaklarını belirtirken, Ermeni tarafında ise kilise ve meclisteki milliyetçi partiler protokollere tepki göstermişlerdir.⁵⁶ Zaten Türkiye'nin, Karabağ ile ilgili meselenin çözülmesini ön şart olarak öne sürmesiyle ilk kriz yaşanmış; her iki tarafta da tepkiler sürerken, Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin 12 Ocak 2010'da açıkladığı gerekçeli karar, taraflar arasında büyük bir kriz yaratmıştır. Ermenistan'da tüm uluslararası antlaşmaların Meclis'e gitmeden önce onayından geçmesi gereken Ermenistan Anayasa Mahkemesi, onay aşamasında protokollerin Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'ne aykırı bir şekilde yorumlanamayacağını; yani 1915'te yaşananların "soykırım" olduğu iddiasının tartışmaya açılmayacağını

53 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 76.

54 Talha Köse, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Yeni Yol Haritası mı?" *SETA*, 18 Aralık 2021, <https://www.setav.org/turkiye-ermenistan-iliskileri/turkiye-ermenistan-iliskilerinde-yeni-yol-haritasi-mi>.

55 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 75.

56 Göksedef, "Türkiye-Ermenistan ilişkileri."

belirtmiştir.⁵⁷ Ayrıca, Ermenistan Anayasa Mahkemesi, protokollerde yer alan 5. maddeyi değerlendirirken, Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. maddesiyle çelişmeyeceği yönünde hüküm vermiştir. Söz konusu 11. madde, Türkiye'nin Doğu Anadolu (ve kısmen Güneydoğu Anadolu) bölgeleriyle ilgili tarihsel iddialara dayanmaktadır. Bu kararıyla Ermenistan Anayasa Mahkemesi, sınırların tanınmasını öngören protokol hükmünü geçersiz sayarak, fiilen Türkiye'ye yönelik toprak iddiasında bulunmuş ve açıkça açılmasını istediği sınırları tanımadığı yönünde bir karar almıştır. Bu durum, protokollerin imzalanmasının diasporada yarattığı tepkiyi yatıştırmak isteyen Sarkisyan hükümetinin, Anayasa Mahkemesi'ni kullanarak protokollerin bazı maddelerini fiilen geçersiz kıldığı; böylece iç kamuoyunun baskısını hafiflettiği ve diasporanın sözde soykırım iddialarına yönelik faaliyetlerini sürdürebilmesi için zemin hazırladığı şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁸

Türk tarafı da mahkemenin bu kararını kabul edilemez bulmuştur.⁵⁹ 10 Nisan 2010'da Nükleer Güvenlik Zirvesi için gittikleri Washington'da, iki ülke Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Serj Sarkisyan son kez bir araya gelmişlerdir. Ancak Türk tarafının Karabağ meselesinin çözülmesini ön şart olarak öne sürmesi ve Ermeni tarafının ise sözde soykırımın tanınması konusunda ısrarcı olması sonucu, protokoller hayata geçirilememiş ve protokollerin onaylanmaması ile ilgili taraflar birbirini suçlamışlardır.⁶⁰ Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, sonrasında yaptığı açıklamada Karabağ meselesinin Türkiye tarafından ön koşul olarak sunulduğunu ve bu durumu kabul etmeyeceklerini söylemiş;⁶¹ söz konusu protokollerin onay aşamasını süresiz olarak askıya aldıklarını belirtmiştir.⁶²

2000'lerin ilk on yıllık döneminde, tarafların izlediği futbol diplomasisi ve imzalanan protokoller ile Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde daha olumlu bir döneme girildiğine dair bir beklenti oluşmuştur. Ancak Türkiye ve Ermenistan'ı

57 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 76-77.

58 AVİM, "ERMENİSTAN'IN GEREKÇELİ KARARI- 9 Şubat 2010," erişim 5 Haziran 2025, <https://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-IN-GEREKCELI-KARARI-9-Subat-2010>

59 "No: 14, 18 Ocak 2010, Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekçeli Kararı Hk.," Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, erişim 22.09.2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-14_-18-ocak-2010_-ermenistan-anayasa-mahkemesi_nin-turkiye-ermenistan-protokollerine-iliskin-gerekceli-karari-hk_.tr.mfa.

60 Köse, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde."

61 Göksedef, "Türkiye-Ermenistan ilişkileri."

62 Palabıyık, "2000 Sonrası Türkiye Ermenistan İlişkileri."

yakınlaştırmak için yapılan tüm bu girişimlerin, Karabağ meselesine dair bir gelişme olmadan ve Ankara ile Bakü arasında koordinasyon sağlanmadan yapılmış olması, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Aslında Türkiye, Ermenistan ile diplomatik ilişkilerinde bu adımları atarken, bir taraftan da yakın tarihsel, dilsel, siyasi ve ekonomik bağlarının olduğu kardeş ülke Azerbaycan'ı küstürmemek için çaba göstermiştir. Ancak Azerbaycan ve Ermenistan ile olan ilişkilerinde bir denge politikası izlemeye çalışan Türkiye'nin bu politikası, Bakü'de karşılık bulmamış ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde ciddi sorunlar yaratmıştır. Sonucu belirsiz Ermenistan politikası için, geleneksel dostu Azerbaycan ile olan ilişkilerine daha fazla zarar vermek istemeyen Türkiye'nin, Ermenistan ile ilişkileri normalleştirmek için Karabağ meselesinin çözümünü bir ön şart olarak yinelemesiyle de girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁶³

3. 2011-2020 Dönemi

2009 yılında imzalanan protokollerin onay aşamasında yaşanan anlaşmazlıktan sonra, ilk olarak 2012 yılında Türk Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, öncelikle ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesiyle taraflar arasındaki siyasi sorunların çözülebileceğini ve Ermenistan'ın Karabağ'daki yedi rayondan çekilmesi durumunda, Türkiye ile Ermenistan arasında doğrudan bir demir yolu hattı inşa edebileceklerini dile getirmiştir.⁶⁴ Türk tarafı, 23 Nisan 2014 tarihinde, Ermenice de dâhil olmak üzere 9 farklı dilde, başbakanlık internet sitesinde 1915 olaylarına ilişkin bir taziye mesajı yayınlamıştır. Bu mesaj, Türkiye tarafından Ermenilere yönelik üst düzey bir makamdan yayınlanan ilk taziye mesajı olması açısından önemlidir. Mesajda, “Osmanlı İmparatorluğu vatandaşı herkes gibi Ermenilerin de o dönemde yaşadıkları acıların hatıralarını anmalarını anlamak ve paylaşmak bir insanlık vazifesidir... 20. yüzyılın başındaki koşullarda hayatlarını kaybeden Ermenilerin huzur içinde yatmalarını diliyor, torunlarına taziyelerimizi iletiyoruz.” sözleri kullanılmıştır. Açıklamada, özellikle 1915 yılında yaşanan olayların siyasi bir ihtilaf konusu haline getirilmeden, tarih ve hukuk sınırları içinde tartışılması ve yaşananlardan yeni kavgalar çıkartılmaması çağrısı yapılmıştır.⁶⁵

63 Burhanettin Duran, “Normalleşmenin Yeni Durağı, Ermenistan...”, *SETA*, 17 Aralık 2021, <https://www.setav.org/turkiye-ermenistan-iliskileri/normallesmenin-yeni-duragi-ermenistan>.

64 Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri.”

65 Aljazeera, “Erdoğan'dan Ermenilere 9 dilde taziye,” erişim 22 Eylül 2024, <https://www.aljazeera.com.tr/haber/erdogandan-ermenilere-9-dilde-taziye>

Türk tarafı olumlu adımlar atmış olsa da Karabağ meselesi, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin önünde bir ön koşul olmaya devam etmiştir. Taziye mesajının yayınlandığı gün gerçekleşen 23 Nisan resepsiyonunda, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Karabağ meselesi çözülmeden Ermenistan ile ilişkilerde normalleşmenin mümkün olmadığını yinelemiştir.⁶⁶ Yine Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, 10 Ağustos 2014 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilmesinin hemen ardından Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile görüşmelerinin ardından yaptıkları ortak basın toplantısında da Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerindeki meselelerin çözümüne bağlı olduğunu şu sözlerle açık bir şekilde dile getirmiştir:

“Türkiye-Ermenistan sorunu noktasında, aynı şekilde Azerbaycan-Ermenistan sorunu noktasında bütün bu sorunların çözümü aynı merkeze bağlı. Eğer Azerbaycan-Ermenistan sorunu çözülürse, Türkiye-Ermenistan arasındaki sorun da çözülmüş olur ama bu çözülmediği sürece aynı şekilde öbür tarafta Türkiye-Ermenistan arasındaki sorun da bu haliyle aynı şekilde devam edecektir.”⁶⁷

Sözde soykırım iddialarını gündemde tutarak uluslararası aktörlerin konuya ilgisini çekmeye çalışan Ermenistan ise, 2015 yılını sözde “Ermeni Soykırımının 100. Yılı” ilan etmiş ve anma törenleri düzenlemiştir.

2009 yılında imzalanan protokollerin onay aşamasında, taraflar arasında sorun yaratan Karabağ meselesinin çözümünün Türkiye tarafından bir ön şart olarak sunulması ve sözde soykırım iddialarının tartışılmasının dahi Ermenistan tarafından reddedilmesi konularında, Türkiye ve Ermenistan'ın tutumlarında bir değişiklik olmaması üzerine protokoller, 2015 yılında Cumhurbaşkanı Sarkisyan tarafından parlamentodan geri çekilmiştir. Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, 19 Eylül 2017'de Birleşmiş Milletler 72. Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada, protokollerin uygulanmasında yaşanan gecikmeden Türkiye'yi sorumlu tutmuş; bu süreçte ilerleme sağlanamadığını belirterek protokolleri 2018 baharından itibaren geçersiz sayacaklarını ifade etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, yayımladığı resmî

66 BBC News, “1915'te Ölen Ermeniler İçin İlk Taziye Mesajı,” erişim 22 Eylül 2024, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/04/140423_erdogan_1915_aciklama.

67 Aljazeera, “Azerbaycan-Ermenistan sorunu çözülürse...,” erişim 4 Ekim 2024. <https://www.aljazeera.com.tr/haber/azerbaycan-ermenistan-sorunu-cozulurse>.

açıklamada Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın protokollerin onay sürecindeki gecikmeden Türkiye'yi sorumlu tutan açıklamalarını gerçek dışı ve uluslararası kamuoyunu yanıltmaya yönelik olarak nitelendirmiştir. Açıklamada, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkileri normalleştirme çabalarını 1991'den bu yana sürdürdüğü vurgulanmış; protokollerin onayı için Güney Kafkasya'da barışçıl bir ortamın gerekli olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, sözde Ermeni soykırımı iddialarının asılsız olduğu yinelenmiş ve Karabağ'daki durum, "Azerbaycan topraklarının işgali" olarak tanımlanmıştır.⁶⁸ 1 Mart 2018 tarihinde Ermenistan'da gerçekleştirilen Milli Güvenlik Toplantısında da protokollerin hükümsüz olduğu açıklanmış ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde önemli bir gelişme olarak görülen protokollerin geçersiz olduğu Türkiye'ye resmî olarak bildirilmiştir.

Türk Dışişleri Bakanlığı'nın resmî internet sitesinde 2020 yılında yapılan açıklamada da, "*Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde ilerleme kaydedilmediği sürece, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde kaydedilecek bir ilerleme tek başına yeterli ve kalıcı olmayacaktır*" sözleriyle Karabağ konusunun, iki ülke arasındaki ilişkilerin ilerletilmesinde önemli bir unsur olmaya devam ettiği açık bir şekilde dile getirilmiştir.⁶⁹ Görüldüğü gibi, 2010 yılından 2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı'na kadar geçen dönemde de Türkiye'den yapılan tüm açıklamalarda, Karabağ meselesinin çözümünün, Türkiye-Ermenistan normalleşmesi için bir ön koşul olduğuna açık bir şekilde vurgu yapılmış ve iki ülke ilişkilerinde bir ilerleme kaydedilememiştir.

İkinci Karabağ Savaşı

Ermenistan'ın, neredeyse kendi topraklarının yarısına karşılık gelecek büyüklükte Azerbaycan toprağını işgal ettiği Birinci Karabağ Savaşı, 1994 yılındaki ateşkes antlaşması ile sonuçlanmıştır.⁷⁰ Ateşkes uygulaması zaman zaman ihlal edilmiş ve yaklaşık 30 yıl süren işgal boyunca, meselenin diplomatik yollarla çözülmesi için girişimlerde bulunulmuştur. Karabağ'da barışın tesis edilmesi amacıyla kurulan Minsk Grubu ve Birleşmiş Milletler

68 "No: 385, 14 Aralık 2017, Ermenistan Dışişleri Bakanı Edward Nalbantyan'ın İddiaları Hk.," Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, erişim 02.06.2025, https://www.mfa.gov.tr/no_-385_-ermenistan-disisleri-bakani-edward-nalbantyanin-iddialari-hk.tr.mfa.

69 Özden Cankara ve Çerez, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", 371.

70 Erarslan ve Özdemir, "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", 324.

Güvenlik Konseyi, Ermenistan çıkarlarına hizmet eden mevcut durumu korumaktan öteye geçememişlerdir.⁷¹ Konunun diplomasi ile çözümüne dair bir gelişme yaşanmaması sonucu Azerbaycan, 2010'da kabul ettiği askerî doktrin ile Ermenistan işgali altında bulunan Karabağ'daki yedi rayonun geri alınması için her türlü diplomatik, siyasi ve askerî yolu deneyeceğini duyurmuş ve Türkiye'nin de desteğiyle askerî kapasitesini artırmaya başlamıştır. 2016'da yaşanan Dört Gün Savaşı'nda ise Azerbaycan, stratejik öneme sahip üç tepeyi Ermenistan işgalinden kurtarmış ve böylece askerî unsurları kullanarak topraklarını geri alabileceğini görmüş ve göstermiştir.⁷²

Rusya karşıtı ve Batı yanlısı söylemleriyle bilinen Nikol Paşinyan'ın, 2018 yılında Kadife Devrim ile Ermenistan'da iktidara gelmesi, Karabağ meselesine dair uzlaşmacı bir tutum sergileyeceğine ve konunun barışçıl yollarla çözülebileceğine dair beklenti yaratmıştır.⁷³ Ancak, böyle bir tavrın Ermenistan'daki muhaliflere koz vereceğinden ve iktidarı kaybetmesine sebep olabileceğinden endişelenen Paşinyan,⁷⁴ Ermenistan'ın Karabağ konusundaki geleneksel ve milliyetçi dış politikasını sürdürmüştür.⁷⁵ 2019 yılında Ermenistan'da Azerbaycan'a yönelik provokatif eylemlerin ve Karabağ'a dair popülist söylemlerin artması; Nikol Paşinyan'ın "Karabağ Ermenistan'dır. Nokta." açıklaması ve İlham Aliyev'in "Karabağ Azerbaycan'dır. Ünlem." cevabı, taraflar arasında tansiyonu yükseltmiştir.⁷⁶ Tarihte, Azerbaycan ve Ermenistan liderlerinin kamuoyu önünde ilk kez bulunduğu 2020 Münih Güvenlik Konferansı'nda İlham Aliyev ile Nikol Paşinyan Karabağ konusunda tartışmışlardır. Tüm bunlar yaşanırken, Minsk Grubu'nun tepkisizliği ise Azerbaycan'ın, meselenin diplomasi yoluyla çözülebileceğine dair inancını daha da kaybetmesine sebep olmuştur.⁷⁷

71 Füsün Özerdem, "Avrupa Birliği Doğu Ortaklığı Programı ve Program Ülkelerinin Algıları: Üyelik Olmadan Asla", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 13, no. 1 (Ocak 2012): 21.

72 Nazrin Alizade, "Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi ve Türkiye'nin Güney Kafkasya'da Artan Etkisi," *ANKASAM*, 30 Aralık 2020, <https://www.ankasam.org/azerbaycanin-karabag-zaferi-ve-turkiyenin-guney-kafkasyada-artan-etkisi/>

73 Esengül Ayaz Avan, "Avrupa Komşuluk Politikası Bağlamında AB-Ermenistan İlişkileri ve Rusya Etkisi," *Avrasya Etüdleri*, no. 61 (Aralık 2022): 76.

74 Stefan Meister, "Dağlık Karabağ'da Savaş ve Ateşkes- Güney Kafkasya ve AB için on olası sonuç," *Heinrich Böll Stiftung*, 18 Kasım 2020, <https://tr.boell.org/tr/2020/11/18/daglik-karabagda-savas-ve-ateskes-guney-kafkasya-ve-ab-icin-olasi-sonuc>.

75 Tutku Dilaver, "Nokta Atışlardan Silahlı Çatışmaya: Azerbaycan-Ermenistan Savaşın Eşiğine Nasıl Geldi?," *AVİM*, 21 Temmuz 2020, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/NOKTA-ATISLARDAN-SILAHLI-CATISMAYA-AZERBAYCAN-ERMENISTAN-SAVASIN-ESIGINENASIL-GELDI>.

76 Erarslan ve Özdemir, "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", 325.

77 Dilaver, "Nokta Atışlardan Silahlı Çatışmaya."

Ermenistan, provokatif açıklamalarına ek olarak, temas hattında Azerbaycan'a karşı askerî saldırılarını sürdürmüş ve 12 Temmuz 2020'de iki ülke arasındaki sınır ili Tovuz yakınlarındaki bazı stratejik bölgeleri ele geçirmek için saldırı düzenlemiştir.⁷⁸ İşgal ettiği Azerbaycan topraklarını daha da genişletmek isteyen Ermenistan, 27 Eylül 2020 günü cephe hattı boyunca Azerbaycan ordusunun mevzilerine ve sivil yerleşim yerlerine yoğun bir saldırı başlatmış ve sivil ve askerî can kayıplarına sebep olmuştur. Bunun üzerine Azerbaycan ordusu, yıllardır Ermenistan işgali altında bulunan Karabağ'ı ve çevresindeki illeri kurtarmak için Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in "Demir Yumruk" adını verdiği askerî bir operasyon ile karşı saldırı başlatmıştır. Böylece taraflar arasında 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı başlamıştır.⁷⁹

Ermenistan'ın saldırgan tutumu, Azerbaycan'ın savaşa girmesine yasal bir zemin oluştururken; meseleyi çözmek için oluşturulan Minsk Grubu gibi uluslararası girişimlerin işlevsizliği ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin, Ermenistan'ın işgali altındaki topraklardan "derhal ve kayıtsız şartsız çıkması" yönündeki kararlarının uygulanmaması, diplomasi yoluyla çözümün çok da olası olmadığını bir kez daha ortaya koymuştur. Ayrıca, tüm bu faktörler; Azerbaycan'ın Birinci Karabağ Savaşı'na göre askerî olarak çok daha güçlü olması ve Türkiye'den de teknik ve askerî destek alması ile bir araya gelmiş ve Bakı'nın konunun çözümü için askerî seçeneklere başvurmada etkili olmuştur.⁸⁰

Yaklaşık 30 yıldır diplomasi ile çözülemeyen mesele sahada çözülmüş ve savaş, işgal altındaki topraklarının %70'ini kurtaran Azerbaycan'ın üstün başarısı ile sonuçlanmıştır.⁸¹ 10 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ve Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin tarafından savaşı sona erdiren mutabakat imzalanmıştır. Ermeni işgali altında bulunan Cebrail, Fuzuli, Kubatlı ve Zengilan gibi iller başta olmak üzere dört kasaba ve 286 köy Azerbaycan ordusu tarafından kurtarılmış;⁸² Karabağ çevresindeki yedi rayon Azerbaycan'a bırakılmış,

78 "2. Karabağ Savaşı'nın üzerinden 2 yıl geçti," Savunma Sanayii Dergilik, Erişim 22 Kasım 2024, <https://savunmasanayiidergilik.com/tr/HaberDergilik/2-Karabag-Savasi-nin-uzerinden-2-yil-gecti>.

79 Savunma Sanayii Dergilik, "2. Karabağ Savaşı'nın üzerinden 2 yıl geçti."

80 Erarslan ve Özdemir, "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", 325.

81 Deveci Bozkuş, "Karabağ Savaşı," 132.

82 Ali Cura, "AGİT Minsk Grubunun 28 yılda çözemediği kriz 44 günde sonlandırıldı," *Anadolu Ajansı*, 25 Aralık 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/agit-minsk-grubunun-28-yilda-cozemedigi-kriz-44-gunde-sonlandirildi/2055318>.

Kelbecer, Laçın ve Ağdam bölgeleri Ermenistan tarafından boşaltılmış ve stratejik öneme sahip, Karabağ'ın kalbi olarak nitelendirilen Şuşa da Azerbaycan'a geçmiştir. Görüldüğü gibi savaş sonucunda Azerbaycan, Ermenistan işgali altındaki topraklarının bir kısmını savaşarak, bir kısmını ise diplomasi yoluyla geri almayı başarmıştır.⁸³ Mutabakatta en dikkat çeken maddelerden biri de Nahçıvan ve Azerbaycan'ı birbirine bağlayan bir koridor kurulması yönünde alınan karar olmuştur. Ayrıca Mutabakata göre Rus Barış Gücünün Laçın Koridoru'nda ve Şuşa hariç Karabağ'da görev yapacak olması, bir belirsizlik ve endişe unsuru olmuştur.⁸⁴

Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya tarafından imzalanan mutabakata dair belirsizliklere, endişelere ve uygulamada yaşanabilecek olası zorluklara rağmen, Azerbaycan açısından İkinci Karabağ Savaşı'nın askeri ve sonrasında imzalanan mutabakatın da diplomatik bir başarı olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁵ Ermenistan için ise durum çok farklı olmuş ve 44 günlük savaş sözde Karabağ Cumhuriyeti'nin ve işgalci birliklerin dağılmasına sebep olan bir hezimete yol açmıştır.⁸⁶ Nikol Paşinyan'ın çatışmaların bitmesinin ardından imzaladıkları antlaşma için "benim ve halkım için inanılmaz derecede acı"⁸⁷ sözleri ile yenilgiyi kabul etmesinin ardından, Ermenistan içinden Paşinyan'a yönelik protestolar artmıştır.⁸⁸

İkinci Karabağ Savaşı sonrası imzalanan mutabakatta Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu açıkça belirtilmiştir; ancak geçen zaman içinde kalıcı bir barış antlaşmasının imzalanamaması ve Karabağ Ermenilerinin, Ermenistan'dan bağımsız bir devlet gibi hareket ederek kendilerini fiili bir yönetim olarak görmesi ve savaşın sonuçlarını kabul etmemesi bölgede gerginliği tırmandırmıştır. Azerbaycan'ın, sözde rejimin feshedilmesi ve yasa dışı seçimlerin yapılmaması yönündeki çağrılarına rağmen, Samvel Şahramanyan,

83 Burak Çalışkan, "2. Karabağ Savaşı ve Güney Kafkasya'da Yeni Dönem," *İnsamer*, 4 Aralık 2020, https://insamer.com/tr/2-karabag-savasi-ve-guney-kafkasyada-yeni-donem_3524.html

84 Çalışkan, "2. Karabağ Savaşı."

85 Çalışkan, "2. Karabağ Savaşı."

86 Deveci Bozkuş, "Karabağ Savaşı," 133.

87 "Dağlık Karabağ: Ermenistan Başbakanı Paşinyan, antlaşmayı 'halkımız için acı verici' sözleriyle tanımladı," BBC News Türkçe, erişim 2 Ekim 2024, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54882585>

88 "Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, Genelkurmay Başkanı'nı görevden almayı reddetti," BBC News Türkçe, erişim 6 Ekim 2024, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56224544>

sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti adıyla Karabağ Ermenileri temsilcileri tarafından cumhurbaşkanı seçilmiş ve bu durum Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanması beklenen barış antlaşmasını temelinden sarsmıştır. Ayrıca mutabakatta, bölgede bulunan Ermenistan askerlerinin geri çekilmesi, askeri teçhizatların tamamen çıkarılması ve Karabağ'ın kalan kısmının Rus Barış Gücü denetiminde kalması kararlaştırılmıştır; ancak Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan ordusunun mevzilerine sistematik şekilde ateş açması, silahlanmaya ve mayın döşemeye devam etmesi, bölgede tansiyonun yükselmesine neden olmuştur.⁸⁹

19 Eylül'de meydana gelen mayın patlamalarında iki Azerbaycanlı sivilin ve dört askerin hayatını kaybetmesi, Azerbaycan açısından bir dönüm noktası olmuş; bu olayın ardından Karabağ'da anayasal düzeni yeniden tesis etmek amacıyla yaklaşık 24 saat süren bir antiterör operasyonu başlatılmıştır. 19 Eylül 2023 tarihinde başlatılan operasyonun hedefleri arasında bölgede yasa dışı şekilde varlık gösteren Ermeni silahlı grupların silahsızlandırılarak bölgeden çıkarılması, askeri altyapının bertaraf edilmesi ve sivil halkın güvenliğinin sağlanması yer almıştır.⁹⁰

Operasyon sonucunda Karabağ'da işgal rejimi kuran sözde Ermeni yönetimi kendini feshetmiş ve yasa dışı Ermeni silahlı gruplar silahlarını bırakmak zorunda kalmıştır. Bir dönem işgalci yönetim tarafından “başkent” olarak adlandırılan Hankendi'nin yanı sıra Hocalı, Hocavend ve Ağdere şehirleri de Azerbaycan'ın kontrolüne geçmiş; böylece ülke genelinde egemenlik ve anayasal düzen tam anlamıyla tesis edilmiştir. Ayrıca, Azerbaycan'ın Karabağ'daki Ermeni nüfusa entegrasyon çağrısına ve vatandaşlığı kabul ederek diğer Azerbaycan vatandaşlarıyla aynı haklara sahip olma önerisine rağmen, yaklaşık 100.000 Ermeni bölgeyi terk ederek Ermenistan'a gitmiştir.⁹¹ İkinci Karabağ Savaşı sonrası bölgede konuşlandırılan Rus Barış Gücü, Azerbaycan'ın antiterör operasyonu ile bütün topraklarında egemenliğini tesis etmesinin ardından aşamalı olarak bölgeyi terk etmiştir. Bu gelişme, taraflar arasında çatışma ihtimalinin ortadan kalktığı ve Karabağ'ın

89 Gamze İme, “Azerbaycan'ın Yukarı Karabağ'da Gerçekleştirdiği Anti-Terör Operasyonu Üzerine Bazı Düşünceler (19-20 Eylül 2023),” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7, no. 13 (Ocak 2025): 197.

90 Ruslan Rehimov, “Azerbaycan'ın Karabağ'daki antiterör operasyonunun üstünden 1 yıl geçti,” *Anadolu Ajansı*, 19 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-karabagdaki-antiteror-operasyonunun-ustunden-1-yil-gecti/3334438>.

91 Rehimov, “Azerbaycan'ın Karabağ'daki antiterör operasyonu.”

Azerbaycan egemenliğine dönüşünde son noktanın da koyulduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁹²

Karabağ meselesinin ortadan kalkması ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün ve egemenliğinin tamamen yeniden tesis edilmesinin ardından, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin normalleşeceği yönünde bir beklenti ortaya çıkmıştır. Ancak, Ermenistan ve Karabağ'daki Ermeni unsurların, Azerbaycan'ın Karabağ Ermenilerine yönelik etnik temizlik gerçekleştirdiği yönündeki iddiaları süreci sekteye uğratmıştır. Erivan yönetimi ve bazı uluslararası aktörler, bu iddiaları gündemde tutarak Azerbaycan'a yönelik uluslararası baskı oluşturmaya çalışmıştır. Azerbaycan ise söz konusu suçlamaları kesin bir dille reddetmiş ve Karabağ Ermenilerine bölgede kalmaları ve Azerbaycan vatandaşlığı çerçevesinde eşit haklarla entegre olmaları çağrısında bulunmuştur.⁹³ Her ne kadar Karabağ meselesi fiilen sona ermiş olsa da Ermeni tarafının sivillerin hedef alındığı yönündeki iddiaları ve bölgeden ayrılan Ermenilere ilişkin yaşanan tartışmalar, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerini ve kalıcı bir barış antlaşması imzalanması sürecini olumsuz etkilemiştir.⁹⁴

Bölgeden sağlanacak kara ve demir yolu ulaşımıyla Azerbaycan'ı doğrudan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne ve oradan da Türkiye'ye bağlamayı amaçlayan Zengezur Koridoru projesi hususunda yaşanan anlaşmazlık da Azerbaycan-Ermenistan arasında kalıcı barışı engelleyen bir unsur olmuştur. İkinci Karabağ Savaşı sonrası imzalanan mutabakatın 9. maddesinde "Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın Batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım bağlantılarının inşası gerçekleştirilecektir." ifadesi yer almıştır. Bakü, bu madde ile Zengezur Koridoru konusunda Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir antlaşmaya varıldığını savunurken; Erivan ise ulaşım yollarının açılmasını desteklediklerini, ancak ilgili maddede "Zengezur" isminin

92 Mehmet Köse, "Rus Barış Gücünün Karabağ'dan Çekilmesi," *SETA*, 22 Nisan 2024, <https://www.setav.org/5-soru/5-soru-rus-baris-gucunun-karabagdan-cekilmesi>.

93 Mehmet Oğuzhan Tulun, "Karabağ Anlatısını Kontrol Etme Mücadelesi: Ermeni Sivillerin Güvenliğine Karşı Azerbaycan Devletinin Egemenliği," *AVİM*, 10 Ekim 2023, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/KARABAG-HAKKINDAKI-ANLATIYI-KONTROL-ETME-MUCADELESİ-ERMENI-SIVILLERIN-GUVENLIGI-ILE-AZERBAYCAN-DEVLETLETININ-EGEMENLIGI-KARSI-KARSIYA>

94 Hazel Çağan Elbir, "Gerçek" ve "Sahte" Yer Değiştiriyor: Karabağlı Ermeniler'i Çağırın Ermenistan'dan Sert U-Dönüşü" *AVİM*, 8 Kasım 2023, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/GERCEK-VE-SAHTE-YER-DE-GISTIRIYOR-KARABAGLI-ERMENILER-I-CAGIRAN-ERMENISTAN-DAN-SERT-U-DONU-SU>

geçmediğini ve Azerbaycan'ın iddia ettiği gibi bir koridor projesinden açıkça söz edilmediğini belirtmiştir.⁹⁵

Mutabakatın üstünden dört yıldan fazla zaman geçmiş olmasına ve proje ile Anadolu ve Hazar arasında doğrudan bağlantı kurmak isteyen Azerbaycan'ın tüm ısrarlarına rağmen, Ermenistan henüz bağlantıyı sağlamamıştır. Bölge ülkeleri de kendi çıkarları doğrultusunda bu konuda Azerbaycan veya Ermenistan'ı desteklemektedirler. Türkiye, kendisini Hazar Denizi ve Orta Asya'ya bağlayacak bu projeye ve Azerbaycan'ın tezlerine destek verirken; Rusya, Bakü ve Erivan'ın bu konu ile ilgili iletişim kanallarını açık tutması gerektiğini vurgulamış ve Azerbaycan-Nahçıvan arasında yeni ulaşım yollarını desteklediğini ifade etmiştir.⁹⁶ Koridorun 61 kilometrelik kısmının İran topraklarından geçecek olması, İran'ı ikna edilmesi gereken kilit ülke konumuna getirmiştir. Ancak, Kafkaslar'da jeopolitik değişiklikler istemediğini ifade eden İran, koridorun Ermenistan ile olan kara erişimini keseceği, Türkiye'yi bölgede daha etkin hâle getireceği ve İran'ın bölgedeki ekonomik ve jeopolitik önemini olumsuz etkileyeceği gibi gerekçelerle projeye karşı çıkmakta ve bu konuda Ermenistan'ı desteklemektedir.⁹⁷

İkinci Karabağ Savaşı ve antiterör operasyonu sonrasında, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü yeniden tesis etmesiyle birlikte Karabağ meselesi fiilen sona ermiştir; ancak bölgedeki gelişmeler, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin hâlen ciddi sınamalarla karşı karşıya olduğunu göstermiştir. Ermenistan tarafının, Karabağ Ermenilerinin bölgeden kitlesel şekilde ayrılması sonucu Azerbaycan'ı sivilleri hedef almakla suçlaması ve bu söylemi uluslararası kamuoyunda gündemde tutma çabası, karşılıklı güvenin tesisini zorlaştırmıştır. Öte yandan, Zengezur Koridoru'na ilişkin taraflar arasında yaşanan görüş ayrılıkları da süregiden tansiyonun başka bir boyutunu oluşturmuştur. Azerbaycan bu projeyi, bölgesel entegrasyon ve stratejik bağlantılar açısından bir fırsat olarak görürken; Ermenistan ve İran'ın, jeopolitik kaygılarla karşı duruş sergilemesi, Güney Kafkasya'daki barış ve iş birliği umudunu azaltmaktadır.

95 “Zengezur Koridoru: Azerbaycan ile Ermenistan arasında tartışma yaratan proje hakkında neler biliniyor?,” BBC News Türkçe, erişim 5 Haziran 2025, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd0e0p2zj7do>.

96 “Zengezur Koridoru.”

97 Hanan Azizi, “Zengezur Koridoru'nun endişelendirdiği İran'dan ‘Rusya'nın dizginlenmesi’ çağırısı” *Independent*, 16 Eylül 2024, <https://www.indyturk.com/node/745238/d%C3%BCnyadan-sesler/zengezur-koridorunun-endi%C5%9Felendirdi%C4%9Fi-i-%CC%87randan-rusyan%C4%B1n-dizginlenmesi>

İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Değişen Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Azerbaycan'ın zaferi, Ermenistan'ın ise hezimetıyla sonuçlanan savaşta Türkiye belirleyici bir aktör olmuştur. 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı boyunca Türkiye, Azerbaycan'ı siyasi, diplomatik ve askerî imkânları ile desteklemiştir. Üst düzey yetkililer tarafından yapılan açıklamalarda Ermenistan'ın saldırıları kınanırken, Azerbaycan'a ise destek verilmiştir. Azerbaycan-Ermenistan savaşının başlamasının ardından Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, “*Türk Milleti her zaman olduğu gibi bugün de tüm imkânlarıyla Azerbaycanlı kardeşlerinin yanındadır.*”⁹⁸ sözleriyle Azerbaycan ile dayanışma içinde olduğunu açık bir şekilde göstermiştir. Türkiye'nin siyasi ve diplomatik desteğinin yanı sıra, Azerbaycan'ın savaşı kazanmasında en belirleyici desteği askerî alanda olmuştur. Azerbaycan ve Türkiye tarafından 2010 yılında imzalanan ve bir saldırı durumunda saldırıya uğrayan tarafın askerî olarak desteklenmesini öngören Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Antlaşması, Türkiye'nin savaş boyunca verdiği askerî desteğin hukuki temelini oluşturmuştur.⁹⁹ Türk yapımı İHA/SİHA'ların kullanılması, savaş uçaklarının manevra kabiliyetini azaltan dağlık coğrafi yapısı sebebiyle bölgede Azerbaycan'ı güçlü kılmış ve askerî anlamda önemli avantajlar sağlamıştır.¹⁰⁰ Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in, Türkiye'nin ürettiği SİHA'lar sayesinde “değeri bir milyar doların üzerinde olan Ermeni mühimmatını imha ettiklerini”¹⁰¹ söylemesi bunun en açık kanıtıdır.

Azerbaycan'a verilen güçlü siyasi, askerî ve toplumsal desteğin ardından, Karabağ'daki Ermeni işgalinin sona ermesiyle birlikte Türkiye açısından Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesi yönünde yeni bir diplomatik zemin de ortaya çıkmıştır.¹⁰² Dönemin Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın, katıldığı bir programda “*Biz prensipte Ermenistan ile normalleşmeye olumlu bakıyoruz. 1992'de bizim Ermenistan ile diplomatik ilişkilerimizi sonlandırmamızın ve sınırı kapatmamızın temel sebebi Karabağ'ın*

98 TRTHABER, “Ermenistan Azerbaycan'a saldırdı,” Erişim 27 Ekim 2024, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/ermenistan-azerbaycana-saldirdi-518943.html>

99 Erarслан ve Özdemir, “Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”, 328-329.

100 İrem Köker, “Dağlık Karabağ: İHA ve SİHA'ların rolü ne oldu, Azerbaycan'a nasıl avantaj sağladı?” *BBC News Türkçe*, 12 Kasım 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54917938>

101 Köker, “Dağlık Karabağ”.

102 Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı,” 142.

işgal edilmesiydi. Şimdi bu sorun çözüldüğüne göre Ermenistan ile normalleşmemizin önünde bir engel yok aslında.” sözleriyle Karabağ’ın Ermeni işgalinden kurtarılmasıyla iki ülke arasındaki ilişkileri normalleştirmek için gerekli koşulların oluştuğunu belirtmiştir.¹⁰³ Ermenistan, İkinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan ile Türkiye arasındaki güçlü iş birliğinden ve Azerbaycan’ın, uzun yıllar Ermeni işgali altında kalan topraklarını Türkiye’nin siyasi, diplomatik ve özellikle askerî desteği sonucu kurtarmış olmasından rahatsızlık duymuştur.¹⁰⁴ Ancak tüm bu gelişmelere rağmen Ermeni yetkililer, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinden yana olduklarını belirten açıklamalarda bulunmuştur. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan “*Türkiye ile ön koşulsuz bir şekilde diplomatik ilişkiler kurmayı içtenlikle istiyoruz.*” sözleri ile bu isteklerini açıkça dile getirmiştir.¹⁰⁵ Burada dikkat çeken husus, Ermenistan hükümetinin geleneksel yaklaşımını terk etmesi ve Paşinyan’ın müzakerelere başlamak için Türkiye’den sözde soykırım iddialarını kabul etmesi gibi bir talepte bulunmaması olmuştur. Böylece, Türkiye de ön koşulsuz görüşmelere sıcak bakmış ve dâhil olmayı kabul etmiştir.¹⁰⁶

Bu bağlamda, öncelikle iki ülke arasında gerçekleştirilecek normalleşme görüşmeleri için Türkiye-Ermenistan Normalleşme Özel Temsilcileri görevlendirilmiştir. Türkiye’den Eski Washington Büyükelçisi Serdar Kılıç, Ermenistan’dan ise Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan bu göreve atanmıştır.¹⁰⁷ Bunun ardından, özel temsilciler Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine dair ilk toplantılarını 14 Ocak 2022 tarihinde Moskova’da gerçekleştirmiş ve müzakerelerin ön şart olmadan sürdürülmesi konusunda bir anlaşmaya varmışlardır.¹⁰⁸ Ermenistan ilk

103 “İbrahim Kalın: Ermenistan ile normalleşmeye olumlu bakıyoruz,” *Cumhuriyet*, Erişim 6 Kasım 2024, <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/ibrahim-kalin-ermenistan-ile-normallesmeye-olumlu-bakiyoruz-1872662>.

104 Özden Cankara ve Çerez, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, 373.

105 “Paşinyan: Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurmayı içtenlikle istiyoruz,” *TRTHABER*, Erişim 6 Kasım 2024, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/pasinyan-turkiye-ile-diplomatik-iliskiler-kurmayi-ictenlikle-istiyoruz-648319.html>.

106 Armağan Gözkaman, “Türkiye-Ermenistan ‘normalleşmesi’: Farklı koşullar, yeni bir yaklaşım,” *Anadolu Ajansı*, 6 Mayıs 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-ermenistan-normallesmesi-farkli-kosullar-yeni-bir-yaklasim/2580860#>.

107 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri.”

108 Mustafa Deveci, “Diplomatik kaynaklar: Türkiye Ermenistan’la normalleşme çabasında samimi,” *Anadolu Ajansı*, 13 Ocak 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/diplomatik-kaynaklar-turkiye-ermenistan-la-normallesme-cabasinda-samimi/2786778>

toplantının Moskova’da yapılmasını istemiş ve Ermenistan’ın bu talebinin, Rusya’nın eski Sovyet coğrafyasındaki tarihsel etkisi ile ilintili olduğu düşünülmüştür.¹⁰⁹ Türkiye-Ermenistan görüşmesi, Rusya’nın ev sahipliğinde yapılmış fakat görüşmelere bir dahli olmamıştır. Türkiye ve Ermenistan arasında 2022 yılında başlayan normalleşme görüşmelerinin, üçüncü ülkeler işin içinde olmadan, aracılar olmadan sürdürülmesinin Türkiye ve Ermenistan’ın işini kolaylaştırabileceği düşünülmüştür.¹¹⁰

İlk görüşmenin ardından 2 Şubat 2022 tarihi itibarıyla İstanbul ve Erivan arasında direkt uçuşlar başlatılmıştır. Özel temsilciler, ikinci kez ise 24 Şubat 2022 tarihinde Viyana’da bir araya gelmişlerdir. Moskova’da gerçekleştirilen ilk temaslarda olduğu gibi, bu toplantıda da Avusturya sadece ev sahipliği görevini üstlenmiş ve görüşmelerde yer almamıştır. İkinci görüşmenin Viyana’da yapılması, Ermenistan’ın Batılı ülkelerin de desteğini almak istediği şeklinde yorumlanmıştır.¹¹¹ Türkiye ve Ermenistan arasındaki görüşmelerin ön koşulsuz bir şekilde sürdürülmesi kararının alındığı bu toplantıda; ekonomik meseleler ve ulaşım yollarının hayata geçirilmesine dair konular üzerinde durulmuştur. Mart 2022’de ise Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ve Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan, Antalya Diplomasi Forumu’nda bir araya gelmişlerdir. Bu toplantı, iki ülke arasında yaklaşık dokuz yıl aranın ardından dışişleri bakanları düzeyinde gerçekleştirilen ilk temas olması açısından önem taşımıştır.¹¹²

Özel temsilcilerin 3 Mayıs 2022’de Viyana’da gerçekleştirdikleri üçüncü görüşmede, somut ilerleme için atılabilecek olası adımlar ele alınmıştır.¹¹³ Bu görüşmenin hemen ardından, Ermenistan’da eski Devlet Başkanları Sarkisyan ve Koçaryan’ın başını çektiği aşırı milliyetçi muhalif gruplar, Paşinyan hükümetine karşı protesto gösterileri başlatmış ve günlerce süren protestolarda Paşinyan, “Ermenistan’ı Türklere, Karabağ’ı da Azerbaycan’a vermekle” suçlanmıştır.¹¹⁴ İkinci Karabağ Savaşı boyunca Azerbaycan’a verdiği destek sebebiyle Karabağ’ın kaybedilmesinden Türkiye’yi sorumlu tutan muhalefet;

109 Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı,” 145.

110 Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı,” 145-146.

111 Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı,” 146.

112 Deveci, “Diplomatik kaynaklar.”

113 Deveci, “Diplomatik kaynaklar.”

114 Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı,” 147-148.

Türkiye ile ön koşulsuz başlatılan müzakere sürecinden dolayı Paşinyan yönetimini eleştirmiş ve Türkiye'ye taviz vermekle suçlamıştır.¹¹⁵

1 Temmuz 2022 tarihinde, özel temsilciler yine Viyana'da bir araya gelmiş ve taraflar arasındaki bu dördüncü görüşmede, Türkiye ve Ermenistan arasında hava yolu kargo ticaretinin başlatılmasına ve iki ülke sınırının üçüncü ülke vatandaşlarına açılmasına yönelik kararlar alınmıştır.¹¹⁶ Özel temsilciler arasında Eylül 2022'de yapılması planlanan beşinci toplantı ise, 13 Eylül'de Azerbaycan-Ermenistan sınırında başlayan çatışmalar sebebiyle gerçekleştirilememiştir.¹¹⁷

Aslında, Türkiye'de Şubat 2023'te yaşanan depremlere kadar geçen dönemdeki gelişmeler; direkt uçuşların başlatılması, Türkiye'nin hava taşımacılığına dair kısıtlamalarının kaldırılması ve iki ülke arasında kara sınırının açılmasına yönelik tartışmalar gibi daha küçük adımlar şeklinde olmuştur.¹¹⁸ 6 Şubat 2023'te Türkiye'de yaşanan depremler sonrası Erivan'dan gelen dayanışma mesajları ve Ermenistan halkının yardım kampanyası ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerini başka bir boyuta taşımıştır. Depremlerin ardından, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı telefonla arayarak taziyelerini iletmiştir. Depremlerin Türkiye-Ermenistan ilişkilerine en önemli etkisi ise, Ermenistan'ın depremzedeler için hazırladığı beş tır yardım malzemesinin ulaştırılması amacıyla, 35 yıldır kapalı olan Alican Sınır Kapısı'nın kullanılması olmuştur.¹¹⁹ Ayrıca, depremlerin ardından Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan, 15 Şubat'ta Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ile yaptıkları görüşmenin ardından düzenlenen ortak basın toplantısında *"Bu zor anlarda Türkiye'de bulunarak bir kez daha bölgede barış inşa etme konusunda ve özellikle Türkiye ile ilişkilerin tamamen normalleşmesi, diplomatik ilişkilerin kurulması ve Ermenistan ile Türkiye arasında sınırın tamamen açılması konusunda Ermenistan Cumhuriyeti'nin*

115 Gözkaman, "Türkiye-Ermenistan 'normalleşmesi'."

116 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri."

117 "Erdoğan, Paşinyan'la görüştü: <Ermenistan>la tam normalleşme hedefine ulaşacağımıza inanıyorum," BBC News Türkçe, erişim 7 Ekim 2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cxyrgvzerqo>

118 Armen Grigoryan, "Diplomatic thaw between Turkey and Armenia?," *Friedrich Naumann Foundation*, 21 Şubat 2023, <https://www.freiheit.org/diplomatic-thaw-between-turkey-and-armenia>.

119 Derya Gülnaz Özcan ve Dildar Baykan Atalay, "Depremlerden sonra Türkiye'nin Yunanistan ve Ermenistan'la ilişkilerinde olumlu hava," *Anadolu Ajansı*, 6 Mart 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/asrin-felaketidepremlerden-sonra-turkiyenin-yunanistan-ve-ermenistanla-iliskilerinde-olumlu-hava/2838253>

hazırlığını ve isteğini bir kez daha burada teyit etmek istiyorum.” sözleri ile normalleşmeye dair niyet ve kararlılıklarını ortaya koymuştur.¹²⁰

Ermenistan’dan deprem bölgesine insani yardım ve ekiplerin gönderilmesi ve Ermenistan’dan Türkiye’ye gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler, “deprem diplomasisi” olarak adlandırılmıştır.¹²¹ Deprem gibi doğal afetler, aralarında sorunlar olan ülkeleri yakınlaştırabilmekte; uzun vadede taraflar arasındaki tüm meseleleri çözmese bile, kısa vadede ilişkilerin hız kazanmasını ve müzakerelerin önünün açılmasını mümkün kılmaktadır. Depremlerin ardından Erivan’ın Türkiye ile gösterdiği dayanışma ve karşılıklı yapılan açıklamalar, ilişkilerin iyileşmesini de hızlandırabilecek olumlu gelişmeler olarak değerlendirilmiştir.¹²²

En son, özel temsilciler tarafından Temmuz 2022’de gerçekleştirilen dördüncü toplantıdan iki yıl sonra, 30 Temmuz 2024’te Türkiye-Ermenistan sınırındaki Alica-Margara sınır kapısında beşinci toplantı gerçekleştirilmiştir. Görüşme sonrası, Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından, tarafların önceki toplantılarda uzlaşmaya vardıkları konuları teyit ettikleri ve buna ek olarak, atıl durumda olan Akyaka/Akhurik demir yolu sınır kapısının faaliyete geçirebilmesi için gerekli olan teknik ihtiyaçları değerlendirdikleri yönünde bir açıklama yapılmıştır.¹²³ Ayrıca, yapılan açıklamada, diplomatik ve resmî pasaport hamilleri için vize prosedürlerinin kolaylaştırılması konusunda taraflarca uzlaşmaya varıldığı duyurulmuştur.¹²⁴ Yapılan açıklama, gündemdeki konular ile ilgili Türkiye ve Ermenistan arasında bir anlaşmazlık yaşanmadığı izlenimi yaratmıştır.¹²⁵

Beşinci görüşmenin, üçüncü bir ülke yerine iki ülke sınırında yapılması, bu konuda taraflarca bir uzlaşmaya varıldığını ve bundan sonra adımların daha

120 Özcan ve Baykan Atalay, “Depremlerden sonra.”

121 Tutku Dilaver, “Deprem, Diplomasi ve Dış Politika” *AVİM*, 6 Mart 2023, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/DEPREM-DIPLOMASI-VE-DIS-POLITIKA>

122 Dilaver, “Deprem, Diplomasi ve Dış Politika.”

123 “No: 152, 30 Temmuz 2024, Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin Beşinci Toplantısı Hk.,” Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, erişim 21.11.2024, https://www.disisleri.gov.tr/no_-152_-turkiye-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-besinci-toplantisi-hk.tr.mfa.

124 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “No: 152, 30 Temmuz 2024.”

125 Haydar Oruç, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri nasıl seyredecek?” *Alain Türkçe*, 30 Temmuz 2024, <https://tr.al-ain.com/article/turkiye-ermenistan-iliskileri-nasil-seyredecek>.

hızlı atılabileceğini göstermiştir. Ayrıca, sınırda gerçekleştirilen bu görüşme, üçüncü ülkeler olmadan da tarafların iletişim kurabildiğine ve Rusya ve Batılı ülkelerin, Türkiye ve Ermenistan arasında yürütülen normalleşme girişimlerinin dışında tutulmak istendiğine dair bir mesaj niteliği taşımıştır.¹²⁶

Karabağ meselesinin çözülmesiyle, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi önündeki çok önemli bir engel de ortadan kalkmıştır. Ancak, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinden ayırtılabilmek hâlâ pek mümkün değildir.¹²⁷ Başka bir deyişle, Karabağ işgalinin sona ermesinin ardından Türkiye ve Ermenistan arasında başlatılan normalleşme girişimi ve gelecekteki ilişkiler, Erivan'ın Bakü ile olan ilişkilerinden bağımsız düşünülmemelidir. Bu bağlamda, Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanması beklenen ancak imzalanmayan barış antlaşması, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini etkileyen bir unsur olmuştur.

Türkiye, başından beri Ermenistan ile yürüttüğü süreci, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki kalıcı barış antlaşması ile paralel götürmeye çalışmıştır. Türkiye için Azerbaycan-Ermenistan barış antlaşması iki açıdan önem taşımaktadır. Türkiye'yi en çok ilgilendiren konu, Azerbaycan, Nahçıvan ve Türkiye'yi birleştirecek olan Zengezur Koridoru'nun açılmasıdır. Bunun gerçekleşmesi durumunda, Türkiye'nin yalnızca Azerbaycan ile değil, tüm Orta Doğu ve Asya ile ticaret hacminin artacağı beklentisi, Türkiye'yi Azerbaycan-Ermenistan kalıcı barış antlaşmasının imzalanması konusunda en istekli aktörlerden biri hâline getirmiştir. Ayrıca, Türkiye, Ermenistan ile arasındaki normalleşme girişiminin, Azerbaycan ve Ermenistan arasında kalıcı bir barış antlaşması imzalanmadan tamamlanmayacağını vurgulamıştır.¹²⁸ Türkiye'nin, Ermenistan ile olan ilişkilerini Azerbaycan ile koordineli yürütmeye çalışması; 2008'de futbol diplomasisi ile başlayan ancak Karabağ meselesinden kaynaklı olarak Azerbaycan'ın tepkisini çeken deneyimden dersler alındığını ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde, Erivan kaynaklı yeni bir krizin önlenmesi için bu kez adımların daha dikkatli atıldığını göstermiştir.¹²⁹

126 Yıldız Deveci Bozkuş, "Ermenistan'la normalleşme süreci: Sınırdaki buluşma ne anlama geliyor?" *Fikirturu*, 1 Ağustos 2024, <https://fikirturu.com/jeo-politika/ermenistanla-normallesme-sureci-sinirda/>.

127 Grigoryan, "Diplomatic thaw."

128 "Ankara, Azerbaycan ve Ermenistan'ın barış antlaşması görüşmelerine nasıl bakıyor?," BBC News, Erişim 6 Haziran 2025, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c517vqe01y7o>.

129 Köse, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde."

Aslında, Türk tarafı, Türkiye-Ermenistan normalleşmesinin Azerbaycan ve Ermenistan ilişkilerine ve aralarında imzalanması beklenen barış antlaşmasına bağlı olduğunu, daha normalleşme girişiminin başında açık bir şekilde belirtmiştir. Türkiye ve Ermenistan özel temsilcilerin bir araya geldiği ilk toplantıdan bir gün önce, 13 Ocak 2022’de, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Avrupa Birliği büyükelçileri ile bir araya gelmiş ve onlara hitaben yaptığı konuşmada konuya dair “*Azerbaycan’ın topraklarını işgalden azat etmesiyle Kafkasya’da yeni bir döneme girdik. Bu gelişmenin ardından Ermenistan ile normalleşme sürecini başlattık. Atılan adımların beklenen sonuçları vermesi için Ermenistan’ın bölgedeki barış fırsatını iyi değerlendirip Azerbaycan ile olumlu bir ilişki kurması önem taşıyor.*” ifadelerini kullanmıştır. Bu açıklama, Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki normalleşmenin, Azerbaycan ve Ermenistan “arasında olumlu bir diyalogun kurulması ve kapsamlı bir barış antlaşmasının” imzalanmasına bağlı olduğunu açıkça göstermiştir.¹³⁰

Sonuç

Azerbaycan ve Ermenistan arasında, daha Sovyetler Birliği çatısı altındayken baş gösteren Karabağ meselesi, Birlik’in dağılmasıyla tamamen su yüzüne çıkmış ve iki ülke arasında başlayan çatışmalar, Karabağ da dâhil olma üzere tüm Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20’lik bir bölümünün Ermenistan tarafından işgali ile sonuçlanmıştır. Meselenin barışçıl yollarla çözülmesini isteyen Türkiye, bir denge politikası izlemeye çalışmıştır. Bir yandan, Ermenistan’ı dışlamadan saldırgan tavrını terk etmesi konusunda ikna etmeye yönelik adımlar atarken; diğer yandan, üyesi olduğu uluslararası kuruluşlar aracılığıyla Azerbaycan’ın durumuna dikkat çekmiş ve Ermenistan’a dair yumuşak tavrının Bakü’nün tepkisini çekmemesi için çaba göstermiştir. Ancak, Ermenistan’ın Karabağ’da yoğunlaşan işgalleri ve sivillere karşı gerçekleştirdiği insanlık dışı eylemler, Türkiye’nin yürüttüğü denge politikasını çıkmaza sokmuş; bunun sonucunda Türkiye, Ermenistan ile hem diplomatik ve ticari ilişkilerini dondurmuş hem de Ermenistan’la arasındaki kara sınırını kapatmıştır.

130 “Türkiye-Ermenistan normalleşme süreci: Moskova’da bugün yapılan ilk görüşmeden neler bekleniyor?,” BBC News, Erişim 18 Kasım 2024, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59990143>.

2000’li yıllarda ise Türkiye ve Ermenistan, ilişkilerini normalleştirme adına önemli adımlar atmışlardır. İki ülke arasındaki kara sınırının açılması ve diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması gibi konular, futbol diplomasisi ile gündeme gelmiş; sonrasında imzalanan protokollerle somutluk kazanmıştır. Ancak Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan arasında yürütülen normalleşme girişiminin Karabağ meselesinin çözümünü daha da zora sokacağı gerekçesiyle rahatsızlığını çeşitli vesilelerle ortaya koymuştur. Türkiye, Azerbaycan’ı Karabağ’daki Ermeni işgali sürdüğü sürece sınırın açılmayacağı ve ilişkilerin normalleşmeyeceği yönünde ikna etmeye yönelik diplomatik girişimlerde bulunmuş, ancak bu konuda başarılı olamamıştır. Bakü’nün bu konudaki kaygıları artmış ve Türkiye ile olan ilişkilerinde olumsuz bir tavır takınmasına sebep olmuştur. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin daha fazla zarar görmesini ve gerginliğin artmasını istemeyen Türkiye, protokollerin onay aşamasında, Karabağ meselesini çözümünü ön koşul olarak öne sürmüştür. Taraflar arasında ilk krizin yaşanmasına sebep olan bu talep ve Ermeni tarafının sözde soykırımın tanınması konusunda ısrarcı tavrı, protokollerin hayata geçirilmesini engellemiştir. Türkiye’nin 1993’te Ermenistan ile sınırını kapatmasına ve diplomatik ilişkilerini sonlandırmasına sebep olan Karabağ işgali, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini normalleştirme girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasında çok önemli bir rol oynamıştır. İkinci Karabağ Savaşına kadar geçen dönemde Karabağ meselesi, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin önünde bir ön koşul olmaya devam etmiştir. Türkiye tarafından belirli girişimlerde bulunulmuş; ancak resmî açıklamalarda Türkiye-Ermenistan normalleşmesinin Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki meselelerin çözümüne bağlı olduğu ve Türkiye’nin Karabağ konusunda Azerbaycan ile dayanışma içinde hareket etmeye devam edeceği vurgulanmıştır.

Eylül 2020’de başlayan ve Ermenistan’ın Karabağ’daki işgaline son veren İkinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde olduğu gibi, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. 1993-2020 yılları arasında Türkiye açısından Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurmasının ve kara sınırını açmasının ön şartı olan, daha önceki normalleşme girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olan Karabağ meselesinin ortadan kalkmasıyla, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde normalleşme süreci başlamıştır. Bu bağlamda, iki ülke tarafından da özel temsilciler görevlendirilmiş; Ocak 2022’deki ilk görüşmeden itibaren taraflar toplamda beş kez bir araya gelmişler ve bu görüşmelerde, direkt uçuşların ve

hava yolu kargo ticaretinin başlatılması, ulaşım yollarının hayata geçirilmesi ve iki ülke sınırının üçüncü ülke vatandaşlarına açılması gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca Şubat 2023'te Türkiye'de yaşanan depremler sonrası Ermenistan'ın insani yardım ve ekipler göndermesi ve gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler, iki ülke arasında hükümet seviyesinde ve toplumsal düzeyde dayanışma olduğunu göstermiş; bu gelişmeler, iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi yolunda olumlu adımlar olarak değerlendirilmiştir.

1993'ten bu yana, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmesinin önünde bir engel teşkil eden Karabağ'daki Ermeni işgali sona ermiş ve İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ön koşul içermeyen bir yakınlaşma başlamış olsa bile, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinden tamamen bağımsız değerlendirmek hâlâ mümkün görünmemektedir. Ankara ve Erivan arasında gerçekleştirilen her görüşmede taraflar, devam eden normalleşmenin ön koşulsuz devam ettirilmesi kararını yinelemiştir. Ancak, Türk tarafının açıklamalarında, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin, Ermenistan'ın Azerbaycan ile iyi ilişkiler kurmasına ve kalıcı bir barış antlaşması imzalamasına bağlı olduğu vurgulanmıştır. Bunun en önemli sebepleri; Türkiye'nin Zengezur Koridoru'nun açılması yönündeki isteği, daha önce Azerbaycan ile koordineli yürütülmeyen Türkiye-Ermenistan normalleşme girişimlerinin Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerini olumsuz etkilemesi ve Türkiye'nin tekrar Bakü ile benzer sorunlar yaşamamak için adımlarını daha temkinli atmak istemesidir. Bu durum, Azerbaycan ve Ermenistan arasında tam bir uzlaşa sağlanmadan ve kalıcı bir barış antlaşması imzalanmadan, Türkiye-Ermenistan arasında da sınırın açılması ve diplomatik ilişkilerin yeniden tesisi gibi tam anlamıyla bir normalleşme sağlanmasının pek mümkün olmadığını göstermektedir. Bugün, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde açıkça dile getirilmese bile, Azerbaycan ve Ermenistan arasında tüm meselelerin çözümü, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde bir ön koşul olmaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Alizade, Nazrin. “Azerbaycan’ın Karabağ Zaferi ve Türkiye’nin Güney Kafkasya’da Artan Etkisi” *ANKASAM*, 30 Aralık 2020. <https://www.ankasam.org/azerbaycanin-karabag-zaferi-ve-turkiyenin-guney-kafkasyada-artan-etkisi/>
- Aljazeera. “Azerbaycan-Ermenistan sorunu çözülürse...” Erişim 4 Ekim 2024. <https://www.aljazeera.com.tr/haber/azerbaycan-ermenistan-sorunu-cozulurse>.
- Aljazeera. “Erdoğan’dan Ermenilere 9 dilde taziye.” Erişim 22 Eylül 2024. <https://www.aljazeera.com.tr/haber/erdogandan-ermenilere-9-dilde-taziye>
- AVİM. “Ermenistan’ın Gerekçeli Kararı - 9 Şubat 2010.” Erişim 5 Haziran 2025. <https://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-IN-GEREKCELI-KARARI-9-Subat-2010>
- Ayaz Avan, Esengül. “Avrupa Komşuluk Politikası Bağlamında AB-Ermenistan İlişkileri ve Rusya Etkisi.” *Avrasya Etüdləri*, no. 61 (Aralık 2022): 45-90.
- Aydın, Mustafa. “1990-2001 Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar içinde, ed. Baskın Oran, Cilt: 2, 366-439. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Azizi, Hanan. “Zengezur Koridoru’nun endişelendirdiği İran’dan “Rusya’nın dizginlenmesi” çağrısı” *Independent*, 16 Eylül 2024. <https://www.indyuturk.com/node/745238/d%C3%BCnyadan-sesler/zengezur-koridorunun-endi%C5%9Felendirdi%C4%9Fi-i%CC%87randan-rusyan%C4%B1n-dizginlenmesi>
- BBC News. “Ankara, Azerbaycan ve Ermenistan’ın barış antlaşması görüşmelerine nasıl bakıyor?” Erişim 6 Haziran 2025. <https://www.bbc.com/turkce/articles/c517vqe01y7o>
- BBC News. “Dağlık Karabağ: Ermenistan Başbakanı Paşinyan, antlaşmayı ‘halkımız için acı verici’ sözleriyle tanımladı.” Erişim 2 Ekim 2024. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54882585>

- BBC News. “Dağlık Karabağ neden önemli, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun ne zaman ve nasıl başladı?” Erişim 23 Eylül 2024. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54330024>
- BBC News. “Erdoğan, Paşinyan’la görüştü: «Ermenistan»la tam normalleşme hedefine ulaşacağımıza inanıyorum.” Erişim 7 Ekim 2024. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cyxyrgvzerqo>
- BBC News. “Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, Genelkurmay Başkanı’nı görevden almayı reddetti.” Erişim 6 Ekim 2024. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56224544>
- BBC News. “Türkiye-Ermenistan normalleşme süreci: Moskova’da bugün yapılan ilk görüşmeden neler bekleniyor?” Erişim 18 Kasım 2024. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59990143>
- BBC News. “Zengezur Koridoru: Azerbaycan ile Ermenistan arasında tartışma yaratan proje hakkında neler biliniyor?” Erişim 5 Haziran 2025. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd0e0p2zj7do>
- BBC News. “1915’te Ölen Ermeniler İçin İlk Taziye Mesajı.” Erişim 22 Eylül 2024. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/04/140423_erdogan_1915_aciklama
- CIS.LEGISLATION. “Declaration on Independence of Armenia (1990).” Erişim 24.10.2024. <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2902>
- Constitute Project. “Armenia’s Constitution of 1995 with Amendments through 2015.” Erişim 24.10.2024. https://www.constituteproject.org/constitution/Armenia_2015
- Cumhuriyet. “İbrahim Kalın: Ermenistan ile normalleşmeye olumlu bakıyoruz.” Erişim 6 Kasım 2024. <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/ibrahim-kalin-ermenistan-ile-normallesmeye-olumlu-bakiyoruz-1872662>
- Cura, Ali. “AGİT Minsk Grubunun 28 yılda çözemediği kriz 44 günde sonlandırıldı” *Anadolu*
- Ajansı, 25 Aralık 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti-agit-minsk-grubunun-28-yilda-cozemedigi-kriz-44-gunde-sonlandirildi/2055318>

Çağan Elbir, Hazel. “Gerçek” ve “Sahte” Yer Değiştiriyor: Karabağlı Ermeniler’i Çağırın Ermenistan’dan Sert U-Dönüşü” *AVİM*, 8 Kasım 2023. <https://avim.org.tr/tr/Yorum/GERCEK-VE-SAHTE-YER-DE-GISTIRIYOR-KARABAGLI-ERMENILER-I-CAGIRAN-ERMENIS-TAN-DAN-SERT-U-DONUSU>

Çalışkan, Burak. “2. Karabağ Savaşı ve Güney Kafkasya’da Yeni Dönem” *İnsamer*, 4 Aralık 2020. https://insamer.com/tr/2-karabag-savasi-ve-guney-kafkasyada-yeni-donem_3524.html

Demirağ, Yelda. “2015’e Bir Kala Türkiye-Ermenistan İlişkileri”. *Ermeni Araştırmaları*, no. 47 (Mayıs 2014): 71-84.

Deveci Bozkuş, Yıldız. “Ermenistan’la normalleşme süreci: Sınırdaki buluşma ne anlama geliyor?” *Fikirturu*, 1 Ağustos 2024. <https://fikirturu.com/jeo-politika/ermenistanla-normallesme-sureci-sinirda/>

Deveci Bozkuş, Yıldız. “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri.” *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, no. 8 (June 2022): 127-54.

Deveci, Mustafa. “Diplomatik kaynaklar: Türkiye Ermenistan’la normalleşme çabasında samimi” *Anadolu Ajansı*, 13 Ocak 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/diplomatik-kaynaklar-turkiye-ermenistan-la-normallesme-cabasinda-samimi/2786778>

Dilaver, Tutku. “Deprem, Diplomasi ve Dış Politika” *AVİM*, 6 Mart 2023. <https://avim.org.tr/tr/Yorum/DEPREM-DIPLOMASI-VE-DIS-POLITIKA>

Dilaver, Tutku. “Nokta Atışlardan Silahlı Çatışmaya: Azerbaycan-Ermenistan Savaşın Eşiğine Nasıl Geldi?” *AVİM*, 21 Temmuz 2020. <https://avim.org.tr/tr/Analiz/NOKTA-ATISLARDAN-SILAHLI-CATISMAYA-AZERBAYCAN-ERMENISTAN-SAVASIN-ESIGINENASIL-GELDI>

Duran, Burhanettin. “Normalleşmenin Yeni Durağı, Ermenistan...” *SETA*, 17 Aralık 2021. <https://www.setav.org/turkiye-ermenistan-iliskileri-normallesmenin-yeni-duragi-ermenistan>

Erarslan, Fatih, ve Fatma Nur Özdemir. “Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 129, no. 255 (Aralık 2021): 315-34.

Eyvazlı, Elşad. “Türk Basınında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği.” *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, no. 1 (Ağustos 2017): 57-74.

Gökçe, Mustafa. “Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme.” *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, no.7 (2011): 1139-1154.

Göksedef, Ece. “Türkiye-Ermenistan ilişkileri: Son 30 yılda neler yaşandı?” *BBC News Türkçe*, 27 Aralık 2021. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59802160>

Gözkaman, Armağan. “Türkiye-Ermenistan ‘normalleşmesi’: Farklı koşullar, yeni bir yaklaşım” *Anadolu Ajansı*, 6 Mayıs 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-ermenistan-normallesmesi-farkli-kosullar-yeni-bir-yaklasim/2580860#>

Grigoryan, Armen. “Diplomatic thaw between Turkey and Armenia?” *Friedrich Naumann Foundation*, 21 Şubat 2023. <https://www.freiheit.org/diplomatic-thaw-between-turkey-and-armenia>

İme, Gamze. “Azerbaycan’ın Yukarı Karabağ’da Gerçekleştirdiği Anti-Terör Operasyonu Üzerine Bazı Düşünceler (19-20 Eylül 2023).” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7, no. 13 (Ocak 2025): 195-230.

İşyar, Ömer Göksel. “Azeri-Ermeni Çatışması, Barış Arayışları ve Çözumsuzlük”, *Orta Asya ve Kafkasya içinde*, ed. Tayyar Arı, 193-228. Bursa: MKM Yayıncılık, 2010.

Kantarıcı, Şenol. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Önce “Peynir Diplomasisi” sonra “Futbol Diplomasisi” *Turkish Forum*, 28 Temmuz 2008. <https://www.turkishnews.com/tr/content/2008/07/28/turkiye-ermenistan-iliskileri-once-%E2%80%9Cpeynir-diplomasisi%E2%80%9D-sonra-%E2%80%9Cfutbol-diplomasisi%E2%80%9D/>

- Kaymaz Mert, Melek. “Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90’lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme.” *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 13, no. 1 (Temmuz 2021): 64-86.
- Köker, İrem. “Dağlık Karabağ: İHA ve SİHA’ların rolü ne oldu, Azerbaycan’a nasıl avantaj sağladı?” *BBC News Türkçe*, 12 Kasım 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54917938>
- Köse Mehmet. “Rus Barış Gücünün Karabağ’dan Çekilmesi.” *SETA*, 22 Nisan 2024. <https://www.setav.org/5-soru/5-soru-rus-baris-gucunun-karabagdan-cekilmesi>
- Köse, Talha. “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Yeni Yol Haritası mı?” *SETA*, 18 Aralık 2021. <https://www.setav.org/turkiye-ermenistan-iliskileri/turkiye-ermenistan-iliskilerinde-yeni-yol-haritasi-mi>
- Lütem, Ömer Engin. “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 50 (Haziran 2015): 231-373.
- Meister, Stefan. “Dağlık Karabağ’da Savaş ve Ateşkes- Güney Kafkasya ve AB için on olası sonuç” *Heinrich Böll Stiftung*, 18 Kasım 2020. <https://tr.boell.org/tr/2020/11/18/daglik-karabagda-savas-ve-ateskes-guney-kafkasya-ve-ab-icin-olasi-sonuc>.
- Oran, Baskın. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001*, Cilt: 2. İletişim Yayınları, 2005.
- Oruç, Haydar. “Türkiye-Ermenistan ilişkileri nasıl seyredecek?” *Alain Türkçe*, 30 Temmuz 2024. <https://tr.al-ain.com/article/turkiye-ermenistan-iliskileri-nasil-seyredecek>
- Özcan, Derya Gülnaz ve Baykan Atalay, Dildar. “Depremlerden sonra Türkiye’nin Yunanistan ve Ermenistan’la ilişkilerinde olumlu hava” *Anadolu Ajansı*, 6 Mart 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/asrin-felaketi/depremlerden-sonra-turkiyenin-yunanistan-ve-ermenistanla-iliskilerinde-olumlu-hava/2838253>
- Özden Cankara, Pınar ve Okan Çerez. “Türkiye-Ermenistan İlişkilerini Negatif Yönde Etkileyen Faktörler: Dağlık Karabağ Örneği.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no. 77 (2021): 361-375.

Özerdem, Füsün. “Avrupa Birliği Doğu Ortaklığı Programı ve Program Ülkelerinin Algıları: Üyelik Olmadan Asla”. *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 13, no. 1 (Ocak 2012): 14-34.

Palabıyık, Mustafa Serdar. “2000 Sonrası Türkiye Ermenistan İlişkileri.” Erişim 4 Ekim 2024. <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/2000-sonrasi-turkiye-ermenistan-iliskileri/>

Rehimov, Ruslan. “Azerbaycan’ın Karabağ’daki antiterör operasyonunun üstünden 1 yıl geçti” *Anadolu Ajansı*, 19 Eylül 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-karabagdaki-antiteror-operasyonunun-ustunden-1-yil-gecti/3334438>.

Rehimov, Ruslan. “26 yıldır kâğıt üzerinde kalan mutabakat: Bişkek Protokolü” *Anadolu Ajansı*, 12 Mayıs 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/26-yildir-kagit-uzerinde-kalan-mutabakat-biskek-protokolu/1837950>

Savunma Sanayii Dergilik. “2. Karabağ Savaşı’nın üzerinden 2 yıl geçti.” Erişim 22 Kasım 2024. <https://savunmasanayiidergilik.com/tr/HaberDergilik/2-Karabag-Savasi-nin-uzerinden-2-yil-gecti>.

TRTHABER. “Ermenistan Azerbaycan’a saldırdı.” Erişim 27 Ekim 2024. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/ermenistan-azerbaycana-saldirdi-518943.html>

TRTHABER. “Paşinyan: Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurmayı içtenlikle istiyoruz.” Erişim 6 Kasım 2024. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/pasinyan-turkiye-ile-diplomatik-iliskiler-kurmayi-ictenlikle-istiyoruz-648319.html>.

Tulun, Mehmet Oğuzhan. “Karabağ Anlatısını Kontrol Etme Mücadelesi: Ermeni Sivillerin Güvenliğine Karşı Azerbaycan Devletinin Egemenliği” *AVİM*, 10 Ekim 2023. [HTTPS://AVİM.ORG.TR/TR/ANALİZ/KARABAG-HAKKINDAKI-ANLATIYI-KONTROL-ETME-MUCADELESİ-ERMENI-SIVILLERIN-GUVENLIGI-ILE-AZERBAYCAN-DEVLETLETININ-EGEMENLIGI-KARSI-KARSIYA](https://avim.org.tr/tr/analiz/karabag-hakkindaki-anlatiyi-kontrol-etme-mucadelesi-ermenisiivillerin-guvenligi-ile-azerbaycan-devletletin-egemenligi-karsi-karsiya).

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. *Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi*. T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 1994.

Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı. “No: 14, 18 Ocak 2010, Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekçeli Kararı Hk.” Erişim 22.09.2024. https://www.mfa.gov.tr/no_-14_-18-ocak-2010_-ermenistan-anayasa-mahkemesi_nin-turkiye-ermenistan-protokollerine-iliskin-gerekceli-karari-hk_.tr.mfa

Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı. “No: 152, 30 Temmuz 2024, Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin Beşinci Toplantısı Hk.” Erişim 21.11.2024. https://www.disisleri.gov.tr/no_-152_-turkiye-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-besinci-toplantisi-hk.tr.mfa

Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı. “No: 385, 14 Aralık 2017, Ermenistan Dışışleri Bakanı Edward Nalbantyan’ın İddiaları Hk.” Erişim 02.06.2025. https://www.mfa.gov.tr/no_-385_-ermenistan-disisleri-bakani-edward-nalbantyanin-iddialari-hk.tr.mfa

Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı. “Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri.” Erişim 22.10.2024. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.

Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı. “Türkiye ile Ermenistan Arasında 10 Ekim 2009 Tarihinde Zürih’te İmzalanan Protokoller.” Erişim 12.09.2024. <https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>.

Uçarol, Rıfat. *Siyasi Tarih (1789-1999)*. Filiz Kitabevi, 2000.

Uzgel, İlhan. “1919-1923 Sevres Barış Antlaşması”, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar içinde, ed. Baskın Oran, Cilt: 1, 113-154. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Zbigniew Brzezinski. *Büyük Satranç Tahtası Amerika’nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gerekliklikleri*. Çeviren Yelda Türedi. İnkılap Yayınları, 2005.

Zengin, Gürkan. *Hoca -Türk Dış Politikasında “Davutoğlu Etkisi*. İnkılap Kitabevi, 2010.